

ЮЛІАН ТАРНОВИЧ

БАТЬКІВСЬКА СЛАВА

КРАКІВ

1941

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО

МИНУЛЕ Й СУЧАСНЕ Ч. 14.

БАТЬКІВСЬКА СЛАВА

ІСТОРИЧНА ЧИТАНКА

ЗЛАДИВ

ЮЛІАН ТАРНОВИЧ

КРАКІВ

1 9 4 1

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО

Накладом »Українського Видавництва«, Райхштрассе 34. П.
»Нова Друкарня Денникова«, під нак. управою, Краків, Ожешкова 7.
Verlag: „Ukrainischer Verlag“ G. m. b. H. Krakau, Reichsstrasse 34.
Druck: „Neue Zeitungsdruckerei“, Kommissarische Verwaltung,
Krakau, Orzeszkowagasse 7.

Наша Батьківщина

— І співає дідусь сивий,
Про давню, минулу славу,
Про князів і запорожців,
Про бої палкі, криваві...

Від дитинства аж до скону
Ми всі добре про це знаєм,
Що зоземось українці
Й українських предків маєм.
Батько, мати, брат, сестриця,
І всі інші члени роду,
Всі належать до одного
Українського народу.
Бо родитись українцем,
Це велика честь і слава,
Рідний Край свій полюбити
Найважливіша з усіх справа.
В нім плывуть глибокі ріки,
І шумлять степи безкраї,
Стрункі гори пнуться в хмари,
Синьоводе море грає.
Буйне збіжжя колосисте
На врожайних росте рілях,
Є у надрах сіль і нафта
Віск, залізо і вугілля.

Українці й українки
Всі кохають до загину
Славну землю батьків **своїх**:
Свою рідну Україну.
Але, щоб цю землю свою
Міцно, щиро покохати,
Треба все її минуле
Добре вивчити, пізнати.
Треба знати те, як предки
На землі цій колись жили,
Як її грудьми своїми
Заступали — боронили,
Як за волю і за долю,
Йшли у бій, як на забаву,
Здобували собі рани,
Україні своїй славу;
Як невпинно працювали,
І боролись всі завзято,
Щоб їх любя Україна
Була дужа і багата.

Хай не буде ні одної
Української людини,
Що не вмiла б розказати
Про минуле України.

Володимир Переяславець.

Хто такі слов'яни?

В давніх, дуже давніх часах, більше як півтори тисячі років тому вже буде, наша батьківщина й землі, що з нею сусідують, виглядали зовсім інакше, як тепер.

Не було зовсім ані багатих міст, ні містечок, ні сіл перелюднених, ані вигідних шляхів не було теж, тільки, як далеко оком глянути, простягалися бори й води.

Ці ліси були не такі, як сьогодні, а велитенські та густі. Розлогі дуби, буки, смереки підіймалися до неба високо, а столітні велитні, завалившись від старости на землю, борошили, неначе валами, входу в глибину пущі. Річки розливалися широко, творили озера й багна.

Мешкали на цих землях люди високого росту, сильні й працьовиті. Самі називали вони себе слов'янами.

Слов'яни були лагідної вдачі, гостинні, для чужинця щирі й прихильні, гостили всім, що було в хаті, бо вірили, що «гість у дім, Бог із ним».

Жили вони мирно на своїй землі, випасали худібку, управляли землею, ловили рибу, чужого не бажали.

Але, як ворог напав на їх оселі, хотів їм видерти найдорожчий скарб, — волю, тоді вони відважно ставали до бою та боронилися хоробро й завзято.

Тих слов'ян була велика сила та вони займали дуже просторі землі.

Згодом повстали між ними в різних сторонах окремі громади, що заложили свої власні держави й почали всіляко називатися. Одначе мова всіх слов'ян була подібна. Адже й сьогодні слов'яни можуть між собою порозумітися, але з німцем, без знання німецької мови, годі розмовитися.

Ми, всі українці, також слов'яни; наші предки зайняли величезні простори земель у східній та середній Європі; переживали на хвилях століть усі ступені культурного розвитку та в своїй спадщині залишили нам багато цінностей, які ми повинні далі плекати й зберігати.

Наші предки слов'яни

Над озерами, річками,	Де лише сіріє стежка,
На полях лісових,	Або вкрився збіжжям лан,
На стрімких високих горах,	Скрізь розкидались оселі
На просторах степових, —	Наших прадідів слов'ян.

Оселялись цілим родом;
Що людина, як одна?!
Кревні люди — рід складали,
Кревні люди — племена.

Наймудріший і найстарший
Цілим родом кермував,
Видавав щодня накази,
Правив, милував, карав.

На річках, високих горах,
Серед багон і болот
Городи, міцні твердині,
Будував собі народ.

Коли ворог йшов війною,
Метушилось все, як рій,
Зачинялися ворота,
Починався лютий бій.

Бились, кидали каміння,
Крізь баркан окріп лили,
Попід сипали у очі,
Гострі кидали коли...

Але все поволі, тихо
Тане в річці забуття, —
І на березі зеленім
Квітне радісне життя...

На луці палає ватра,
На луці ідуть танки.
У вінках цвітуть дівчата,
І співають ларубки.

В цю таємну ніч Купала
В лісі папороть цвіте,
Розцвітає, обсипає
Цвіт — проміння золоте.

Промовляє звір до звіря...
Хто підслуха мову їх,
Хто у лісі знайде квітку, —
Знайде скарбів цілий міх.

А пісні все далі ллються,
Вже поблідли і зірки,
А ще вогнища палають
І мережаться танки.

На кийки, стоять, схилившись,
Бородаті віщуни
І розказують, що буде,
І з якої сторони.

Роздають недужим зілля,
Щось шепочуть і плюють...
Цих водою напувають,
Тим камінчики дають.

...Ось і ворога відбито.
Все минуло гнів і жах...
Кревні плачуть над борцями,
Що звалилися в боях.

І дають їм у могилу
Зброю, вбрання і харчі,
Щоб вони не знали лиха,
На тім світі живучи.

На сумних могилах тужать
І справляють тризну там, —
І несуть на сизі гори
Жертви праведним богам.

І, здається, з лісу вийшов
На узлісся лісовик.
Став, заслухавсь, задивився...
Стрепенувсь і знову зник.

І, здається, шойно бігли
Тут русалки польові
І розсипали із сміхом
Самоцвіти по траві.

Але схід зайнявся сонцем,
Хмари в золоті, в огні...
І самотно відцвітають
Зблідлі ватри в даліні.

О. Олесь

Ми — українці

Є різні народи на світі. Є нарід німецький, італійський, французький, англійський, російський, румунський та інші народи. Кожний нарід має свою назву. А наш нарід зветься — український нарід. Ми всі — українці.

Українці належать до словянської родини народів. Слов'яни — це такі народи: українці, білорусини, болгари, серби й хорвати, словінці, словаки, чехи, поляки й росіяни.

Українці — це другий щодо числа людей словянський нарід. Український нарід великий, один із найбільших в Європі. По німцях і росіянах займають українці третє місце між європейськими народами.

Українська мова

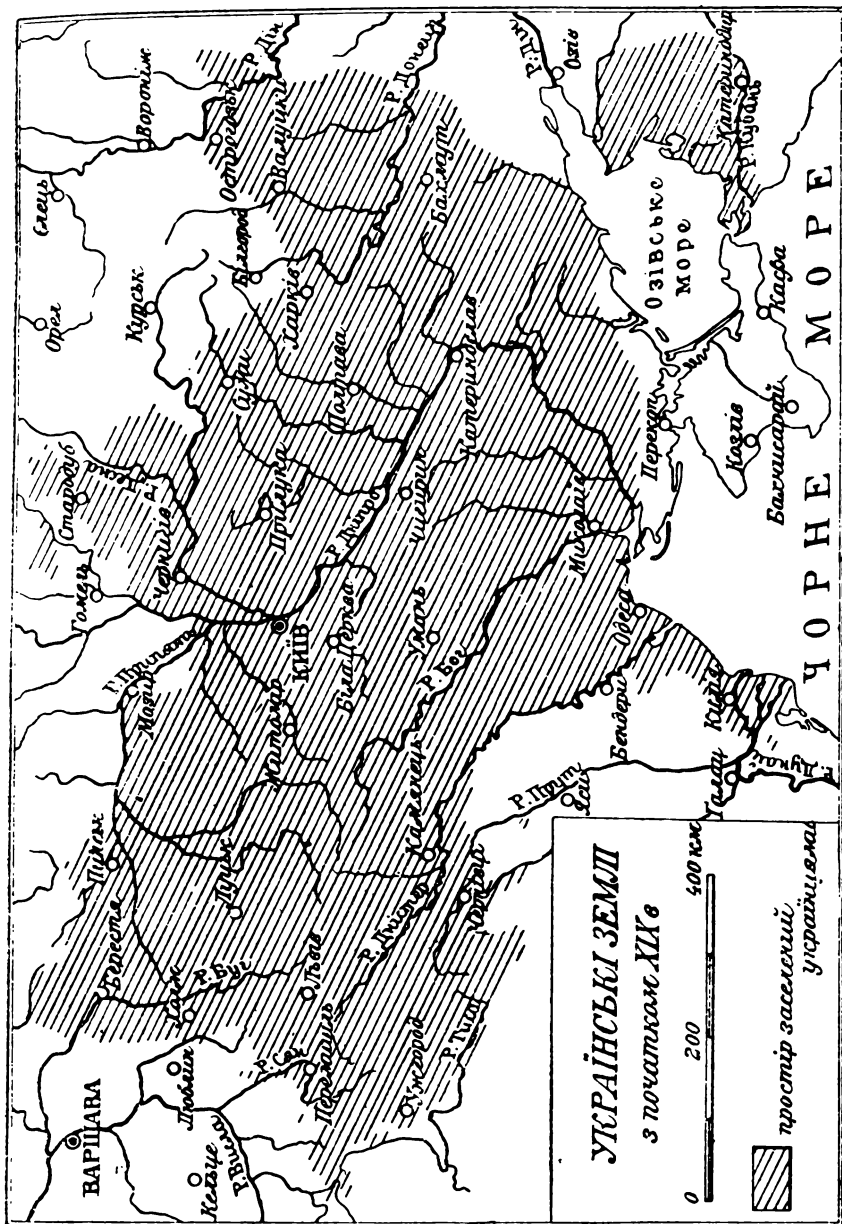
Весь український нарід виразно відрізняється від інших словянських і несловянських народів.

Відрізняється передусім мовою. Українська мова одна з найкращих і найбагатших мов поміж мовами інших словянських, та й не тільки словянських, народів. Вона дуже мила, звучна, повна.

Всі мови мають свої говори, мови поодиноких околиць. У деяких мовах говори дуже різняться між собою. Є говори і в українській мові. Але ж різниці між ними дуже невеликі.

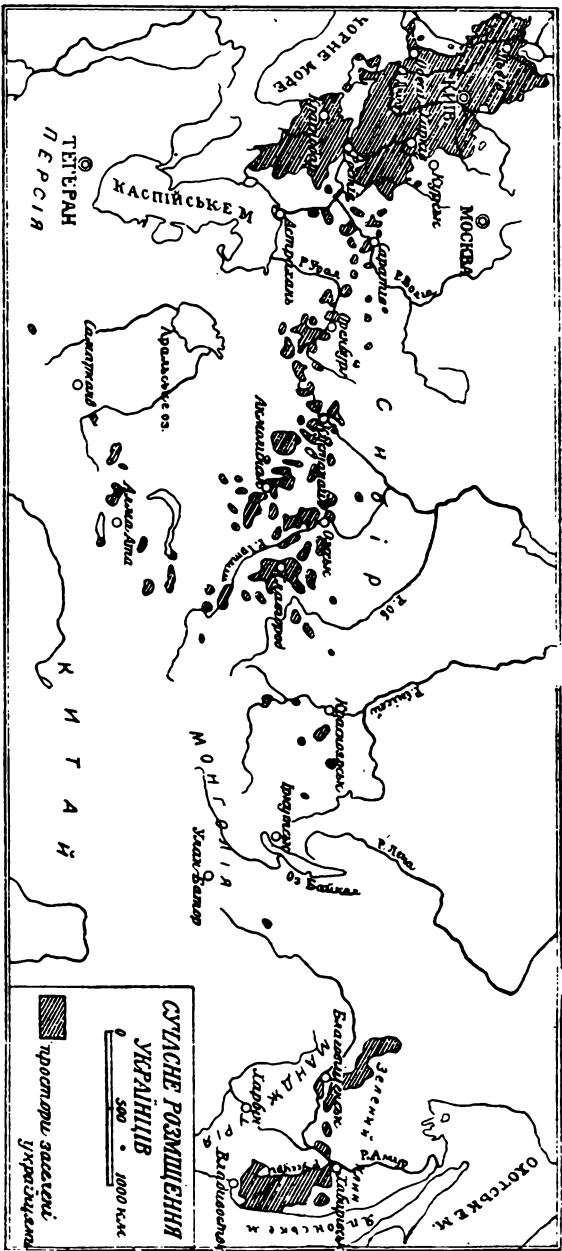
Головні говори української мови такі: наддніпрянський, волинський, подільський, поліський, гуцульський, бойківський і лемківський. В поліським, гуцульським, лемківським та бойківським говорі збереглося багато старих українських слів.

Всі українські говори об'єднує спільна нам усім українська письменницька (книжна) мова. Але говори, це немов ті прегарні квітки в одній китиці, це немов ті свіжі галузочки одного великого прекрасного дерева. І люди, що говорять тими говорами, це всі діти одної матері, українського народу. Українські говори дуже подібні один до одного. Тимто всі українці один одного дуже добре розуміють, і всі разом розуміють письменницьку українську мову, що нею пишуть книжки та її вживають у часописах. І ніхто не може казати, що, наприклад, гуцули, чи лемки, чи поліщуки — то, мовляв, не українці. Ні, все це українці. Це давно визнали вже й найповажніші вчені, і то навіть ворожих нам народів.

Розселення українців із початком ХІХ. ст.

Широко розкинулись тепер оселі українців навіть у Азії.

Чим живилися давно в Україні

За давніх часів український нарід переважно обробляв землю. Український чорнозем, дуже родючий, давав спромогу орати й засівати цілину, або новину, і як часом неродило в одному місці, переходили з плугом на інші, кидаючи на довго, вже перше розорану землю.

На весні сіяли ярину, восени озимину. Орали плугом, у плуг запрягали волів. Рілю скородили бороною. Збіжжя жали серпом, або косили косою, відтак складали в копи, а копи звозили та складали в стоги й стирти; молотили ціпами. Молочене збіжжя ховали по коморах, засіках у скринях, сипанцях. Муку мололи на жорнах; за цих часів були тільки водяні млини.

Сіяли на хліб і на харч переважно жито, пшеницю, просо, овес, горох, палбу (оркиш), сочевицю, коноплі, лен; садили хміль; не було тільки гречки.

За тих давніх часів плекали теж в Україні городництво. Сіяли ріпу, капусту, мак, гарбузи, біб, часник, цибулю.

Садів також чимало було тоді з України; плекали залюбки виноград.

Хліб їли разовий і пшеничний; варили пшоняну кашу, кисіль з вівсяної муки, пекли солодкі вареники з медом. З сім'я та льону вибивали олій, з молока сир і масло. Їли багато мяса з тетерюків, рябців, лосів, диких кіз, турів, кабанів, зайців, не хтували теж і ведмедями та білками. Звичай постити ввели в Україні щойно від прийняття Христової віри.

Поза обрідкою землі займалися скотарством і випасом коней, але табуни були переважно княжі. Коней знакували особливим тавром або пятном, зокрема тих, що йшли на военні походи. Князі вимінювали в степовиків гарні коні за інші речі; найкращі коні були угорські.

Українська земля багата в ріки та озера. Тимто народня господарка побіч хліборобства й скотарства прикладала немалу вагу й до риболовства. У князів були цілі дружини рибалок, так само, як і мисливих. Рибу пекли, варили, сушили, вялили та солили. Вже й тоді вміли приправляти рибячу ікру.

Україна одержувала сіль з різних місць. Головно з Карпат, де були багаті соляні копальні. До Києва привозили сіль суходолом через Волинь, або човнами: Дністром

плили в Чорне море, а відціля в Дніпро через пороги. Багато соли було теж по кримських і озівських озерах. Тому то склався звичай чумакувати, цебто їздити в Крим по сіль на соляні озера.

До пиття вживали квас, медові напитки й пиво; це все варилося дома; вино привозили крамарі в Україну з південно-східньої Європи та Візантії.

На окрему згадку заслуговує в цих часах пасічництво. Пасіки були майже в кожному господарстві. Великі користи мали люди з пасік, бо крім меду був дорогий віск, з якого робили свічки в церкву та для заможних людей та воском торгували з чужосторонніми краями.

О. Барвінський.

Початки держави

Київська держава повстала в VIII столітті по Христі, приблизно в роках сімсот кількадесять. При кінці IX століття належало до неї багато племен, не тільки українських, таких, як деревляни, дуліби, уличі, тиверці й сіверяни, але й білоруських (дреговичі, радимичі) та московських (кривичі, вятичі та інші). Крім того київська держава володіла Озівським морем та землями над Доном.

Найдавніший наш літопис складений щолиш у XI столітті. Ті, що його склали, не пам'ятали, що діялося в IX столітті і тому нічого певного нам не сказали. Пишуть вони, що 862 року по Христі один із варязьких ватажків на ім'я Рюрик захопив Новгород, а звідти Рюриковичі поширили свою владу й на Київ та на інші города й землі.

Наша держава була твором наших предків. Вони не тільки володіли своїми землями, але й ходили в далекі походи, на Грецію, на Каспійське море, а навіть на Персію. Один із них Ігор, року 944 склав із греками договір, під якими підписалося двадцять дружинників.

Жінка цього Ігоря Ольга вславилася великим розумом. Була вона християнкою, а коли її син Святослав ішов у похід, то вона володіла за нього в Києві. Цей Святослав був великий войовник. Ходив він на хозарів, ясів, касогів та болгарів, над Волгою і над Дунаєм. Там, у Переяславці (Преслав над Дунаєм), оснував навіть другу свою столицю. Його називали князем Святославом Завойовником.

Київська Держава в X. ст.

Благословення св. Андрія

Це діялося дуже давно, ще коли апостоли розійшлися по різних краях проповідувати Христову віру.

В цих давніх часах прийшов святий апостол Андрій над ріку Дніпро. Святий Андрій опинився над берегом Дніпра та промовив до своїх учнів:

— Чи бачите ці гори? На цих горах стане місто, та буде в ньому багато церков.

І вийшов апостол на гори, поблагословив їх, поставив хрест і помолився Богові.

В кількасот років пізніше прийшли туди три рідні брати, що називалися: Кий, Щеґ і Хорив. А з ними ще була їхня сестричка Лебідь. Стали вони над Дніпром і найстарший Кий сказав:

Св. Андрій на київських горах.

— Ось тут заложимо оселю для себе та для цих цих купців, що сюди будуть приїжджати!

Вони вирубали ліс і побудували перші хати. А це забудоване місце обвели вони ровом і загородили частоколом. І назвали цю оселю від імени найстаршого брата Кия — Києвом. А від їх сестри пішла назва річки Лебідь, що ще й тепер пливе біля Києва.

Ця оселя більшала й багатіла, і згодом побудували там гарні доми та палати. Так росла й розцвітала вона й стала потім столицею України.

Кирило Кожемяка

Колись був у Києві якийсь князь-лицар. І був коло Києва змії. Щороку посилали йому дань: давали або молодого парубка або дівчину. Ото прийшла черга вже й на дочку самого князя. Нічого робити: коли давали городяни, треба й йому дати. Післав князь свою дочку в дань змієві.

А дочка була така гарна, що й сказати не можна. То змії її полюбив. От вона до нього прилестилася та й питається раз у нього:

— Чи є, — каже, — на світі такий чоловік, що подужав би тебе?

— Є, — каже змії, — таки в Києві над Дніпром. Як запалить у хаті, то дим аж під небесами стелиться!! А як вийде над Дніпро мочити кожі (бо він кожемяка), то не одну несе, а дванадцять разом. Як набрякнуть вони водою в Дніпрі, то я візьму та й учеплюся за них: чи витягне то він їх. А те йому байдуже: як подупить, то й мене з ними трохи на беріг не витягне. От того чоловіка тільки мені й страшно.

Князівна й узяла собі те на думку й думає, як би їй вісточку додому подати й на волю до батька дістатися. А при ній не було ні душі, тільки один голуб. Вона згодувала його за щасливої години, ще як у Києві була.

Думала-думала, а далі й написала до батька:

— Отак і так, — каже. — У вас, панотче, є в Києві чоловік на імя Кирило, на прізвище Кожемяка. Благайте ви його через старих людей, чи не схоче він із змієм побитися, чи не визволить мене бідну з неволі. Благайте його, панотченьку, і словами й подарунками, щоб не образився він за яке незвичайне слово. Я за нього й за вас буду до віку Богу молитися.

Написала так, привязала під крильцем голубові та й випустила у вікно. Голубок злинув під небо та й полетів додому на подвіря до князя. А діти саме бігали по подвірі та й побачили голуба.

— Татусю, татусю! — кажуть, — чи бачиш, голубок від сестриці прилетів?

Князь перше зрадів, а далі подумав-подумав та й засумував:

— Це ж уже проклятий ірод згубив, видно, мою дитину.

А далі приманув до себе голуба: Глянь! аж під крильцем карточка. Він за карточку, читає, а дочка пише: Так і так... Ото зараз покликав він до себе всю старшину:

— Чи є такий чоловік, що називається Кирило Кожемяка?

— Є, князю, живе над Дніпром.

— Як же б до нього приступити, щоб не образився та послушав?

Ото сяк-так порадилися та й післали до нього самих старих людей. Приходять вони до його хати, відчинили помалу двері з острахом та й злякалися. Дивляться, аж сидить сам Кожемяка долі, до них спиною, і мне руками дванадцять кож. Тільки видно, як коливає отакою білою бородою. От один з тих післанців: Кахі!

Кожемяка жахнувся, а дванадцять кож тільки трісь-трісь! Обернувся до них, а вони в пояс:

— Отак і так: прислав до тебе князь із проханням...

А він і не дивиться і не слухає. Розсердився, що через них та дванадцять кож пірвав.

Вони знову давай його прохати, давай його благати. Стали навколішки. Шкода! Прохали-прохали та й пішли, понуривши голови.

Що тут робитимеш?.... Сумує князь, сумує й уся старшина.

— Чи не післати нам молодших?

Післали молодших. Нічого не вдіють і ті. Мовчить та сопе, наче не йому кажуть. Так розібрало його за ті кожі.

Далі схаменувся князь і післав до нього малих дітей. Ті як прийшли, як почали прохати, як стали навколішки та як заплакали, то й Кожемяка не витерпів, заплакав та й каже:

— Ну, це ж уже для вас я зроблю.

Пішов до князя.

— Давайте ж, — каже, — мені дванадцять бочок смоли і дванадцять возів конопель!

Обмотався коноплями, обсмолився смолою добре, взяв булаву таку, що, може, в ній пудів десять та й пішов до змія.

А змій йому й каже:

— А що, Кириле, прийшов битися, чи миритися?

— Де вже миритися? Битися з тобою, з іродом проклятим!

От і почали вони битися, аж земля гуде. Що розбіжиться змій та й ухопить зубами Кирила, то так кусок смоли й вирве; що розбіжиться, то так жмуток конопель і вирве. А він його здоровенною булавою — як улупить, то так і вжене в землю.

А змій, як вогонь горить, так йому жарко. І поки збігає до Дніпра, щоб напитися, та й ускочить у воду, щоб прохолодитися трохи, то Кожемяка знову вже й обмотався коноплями і смолою обсмолився.

Ото вискакує з води проклятий ірод. І що розженеться проти Кожемяки, то він його булавою тільки луп! Що розженеться, то він, знай, його булавою тільки луп та луп, аж луна йде. Билися-билися, аж куриться, аж іскри скачуть. Розігрів Кирило змія ще краще, як коваль леміш у горні: аж пурхає, аж захлипається проклятий, а під ним земля тільки стогне.

А тут у дзвони дзвонять, молебні правлять. А по горах народ стоїть, як неживий, зціпивши руки, жде, що то буде. Коли ж зміюка — бубух! аж земля затряслася. Народ, стоячи по горах, так і сплеснув руками:

— Слава Тобі, Господи!

От Кирило, вбивши змія, визволив князівну й віддав князеві. Князь уже не знав, як йому й дякувати. Та вже з того часу й почало зватися те урочище »**Кожемяками**«.

Народній переказ.

Смерть князя Олега

Князь Олег спитав одного разу своїх віщунів, від чого він умре. Один старий віщун відповів йому:

— Княже, твій кінь, на якому ти так любиш їздити, принесе тобі смерть.

Олег подумав про це й зажурився. Він дуже любив свого коня. Цей кінь був йому товаришем в усіх його воєнних походах. Але ж не мав Олег охоти вмірати від свого коня. От він каже:

— Ніколи вже й не сяду на того коня.

І наказав слугам відвести коня до стайні, кормити його там, але ніколи не приводити до себе.

По п'ятьох роках пригадав собі Олег того коня і забажав дізнатися, що з ним сталося.

Закликав до себе начальника конюхів і питає:

— Де мій вірний кінь, якого я казав кормити й ніколи до мене не підводити?

Конюх відповів:

— Кінь загинув.

Олег почав насміхатися з віщунів:

— Коли б я не вірив тим віщунам, був би мій кінь ще й досьогодні носив мене, а то ось кінь загинув, а я живу.

І звелів осідлати собі коня.

— Поїду, погляну хоч на його кості.

Приїхав на місце, де лежали кості того коня і череп, нагий, збілілий від дощів і сонця.

— Чи ж від цього черепа чекає мене смерть? — сказав князь, зіскочив з коня й ногою наступив на череп. Але в ту ж мить із черепа вилізла гадюка, що мала там гніздо, і вкусила його в ногу.

Зслаб від того Олег і вмер.

Народній переказ.

Хрищення княгині Ольги

У Києві жили за часів княження святої Ольги різні народи й люди. Кожному вільно було мати своїх богів і віддавати честь кому хто хотів. Не всі українці були вже тоді християнами.

Княгиня Ольга була дуже розумна, і вона раніш, як інші, пізнала, що словянські божества це тільки образи природи. Вона радо приймала християнських священиків, і вони намовляли княгиню, щоб охристилася.

Ольга забажала поїхати до Царгороду, щоб приглянутися до християнської віри.

До Греції їхав з нею великий двір: 16 бояринь, 18 служниць, 22 послів і 40 купців. Був також і священик Григорій, що на вернув княгиню на християнство.

Грецький цар у Царгороді прийняв Ольгу з великою пошаною. Він розмовляв з нею про всякі справи і дивувався її мудрості. Врешті попросив її, щоб стала його жінкою.

Ольга відповіла:

— Я поганка. Мушу наперед охриститися. Ти, царю, будь мені хресним батьком.

Цар згодився. Найстарший грецький єпископ, патріярх, охристин Ольгу.

Потім цар просив Ольгу, щоб віддала йому свою руку; але Ольга відповіла:

— Як же я можу стати твоєю жінкою, коли ти мій хресний батько? Християнський закон не дозволяє цього.

Цар здивувався і сказав:

— Перехитрила ти мене, Ольго!

Дав їй великі дари: золото, срібло, шовкові матерії, дорогоцінний посуд і відіслав її з шаною до Києва.

Княгиня Ольга.

Князь - лицар Святослав

Український князь Святослав був сином Ольги. Коли Ольга охристилася, то бажала, щоб і її син прийняв Христову віру, але Святослав казав:

— Як би я прийняв християнство, мої дружинники сміялись би з мене.

І він лишився при давній вірі своїх батьків та здобував собі славу великими ділами.

Святослав воював довгий час із греками.

Як грецький цар дізнався, що його військо побито, скликав своїх бояр на раду і сказав:

— Що маємо робити? Українського князя не зможемо подолати!

Кн. Святослав Завойовник.

Царські дорадники відповіли:

— Вишли йому великі дари. Може він любить золото й дорогі убрання?

Цар вислав до Святослава золото й дорогі убрання. Послав з цим мудрого чоловіка і сказав йому:

— Дивись на зір його, і на лице його, і на його думку!

Грецький посол прийшов до Святослава, вклонився йому і зложив перед ним золото й дорогі убрання. Князь навіть не глянув на дари, тільки сказав до слуг:

— Візьміть це й сховайте!

Вернувся посол до царя. Цар скликав старшину й запитався, як прийняв Святослав дарунки. Посол розповів:

— Навіть не глянув на золото та вбрання і велів їх сховати.

Тоді один із старших сказав до царя:

— Попробуємо його ще і вишлім йому зброю.

Цар згодився і вислав посла з мечами і всякою зброєю. Як тільки побачив це Святослав, зараз почав оглядати мечі й іншу зброю, хвалив це все і казав здоровити царя.

Як почули це грецькі бояри, сказали:

— Ой, хоробрий це князь, коли майна не цінить, а береться за зброю! Треба уложити з ним мир і заплатити йому дань.

Святослав згодився закінчити війну та розпочав мирові переговори.

Над Дунаєм відбувся зїзд обох володарів. Грецький цар приїхав на гарно прибранім коні, в золотій зброї; його товариші теж сяли від позолоченої зброї.

Святослав приплив до берега невеликим човном; веслував сам, разом із своїми товаришами.

Він був середнього росту, очі мав сині, брови густі, довгі вуси, бороду голену. Так само мав голену голову, тільки з одного боку висів довгий чуб.

Одіж мав білу, полотняну, таку саму, як інші вояки. Вся краса його — це був золотий, причеплений до вуха, ковток з двома перлинами і червоним камінцем. Тоді був звичай, що славні вояки носили такі прикраси в ухах.

При царі, що мав блискучу зброю, Святослав виглядав просто. Але він був переможець, а цар переможений.

Святослав

А чия ж то слава?
Чи не Святослава?
Від Балкану до Дунаю
Залунала слава.

Знявся чорний ворон,
Кряче над Босфором:
Гей ти, царю Цареградський,
Буде тобі сором!

Цар скликає раду
На велику зраду:
Идуть послы до Святослава:
З міста Цареграду:

„Княже Святославе,
В тебе військо браве!
Добуває собі чести,
А князеві слави.

„А наш цар не темний,
Шле поклін доземний,
Бачить, що з тобою битись
Був би труд даремний.

„Скільки в тебе воїв, —
Стільки тобі зброї,
Стільки тобі, княже, буде
П'ярчі дорогої.”

Чує серце княже
Хитре діло враже.
Десять тисяч війська має,
Двадцять тисяч каже.

Не минає днина —
Лихая година!
Зажурилась в Святослава
Смілива дружина.

Иде сто тисяч царських
Воїнів лицарських:
Завмирає серце в грудях
В сміливих, боярських.

Бачить князь тривогу
Серед війська свого:
„Браття! Хоче хто втікати,
Не держу нікого.

„Та втекти нікуди:
Греки стали всюди.
Вражі стріли бють у плечі
Ліпше, ніж у груди.

„Воля чи неволя —
Не втекти нам з поля;
Соромом себе покрити —
Незавидна доля!

„А коли поляжем
Під напором вражим,
То вітчизні у спадщині
Славу перекажем.

„Радьте ж між собою,
Я іду до бою...”
А все військо каже: „Княже!
Гинемо з тобою!”

Почалась кривава
З греками розправа.
Побідою вінчалася
Слава Святослава.

Василь Ш.

Володимир Великий

Український народ здавен-давна мав свою власну державу. За князя Володимира Великого була українська держава дуже велика. Князь Володимир мешкав у золотoverхому Києві. Підгорнув він під свою руку всі землі, де тільки мешкав український люд.

Кн. Володимир Великий.

Довкола себе зібрав Володимир найчільніших мужів, бояр і дружинників. Його наказів слухало хоробре військо, його волю сповняли судді та урядовці.

На раду скликав Володимир старших та щонаймудріших людей. Він розумів, що один чоловік, хоч би не знати який розум мав, не може всього знати.

Володимир Великий будував церкви, закладав школи, обділював

бідних, одягав їх, давав їм їжу й гроші. Був суворий для лихих, а лагідний для добрих, милосердний для бідних. Тому весь народ любив його дуже і назвав своїм.

За його князювання прийняв наш нарід Христову віру.

Хрищення України

I.

Літопис оповідає, що до князя Володимира Великого приходили люди різних вір, щоб його намовити змінити віру.

Були в нього болгарі магометанської віри, німці римського віроісповідання, хозари мойсеевої релігії та один грецький філософ із Царгороду.

Князь скликав нараду бояр і старшин і вислав десятьох людей у чужі краї, щоб вони оглянули різні обряди та зважили, яка віра найліпша. Посли вернулися і заявили, що найгарніше богослуження є в Греції і князь повинен прийняти грецьку віру, як це вже зробила перед ним його бабуня княгиня Ольга.

В тім часі трапилася князеві нагода — ближче познайомитися з Грецією. Грецькі цісарі, брати Василь і Костянтин, звернулися до Володимира Великого з проханням, щоб він дав їм військову поміч, бо проти них підняв повстання один з їх родичів. Володимир радо згодився на те і післав до Візантії тисячу піхотинців. Вони й розбили військо повстанців.

Цісарям так подобалися наші вояки, що вони лишили їх собі далі на службі як прибічну двірську сторожу. В нагороду за поміч Володимир зажадав, щоб цісарі дали йому за жінку свою сестру Анну.

Цісарі не хотіли на це згодитися. Грекам видавалося страшною річчю, щоб цісарська донька ставала дружиною якогось «варвара», далекого північного князя, що не вірить у Христову науку.

Отож почали вяснювати Володимирові, що перший християнський цісар Константин Великий заборонив віддавати цісарських доньок за чужинців і т. і.

Володимир наважився примусити греків до уступок зброєю. Його військо несподівано ввійшло до Криму, де було грецькі посілості.

Тоді цісарі змякли й вислали свою сестру до міста Корсуна на Кримі, щоб спинити війну. Заключено мир. Володимир зрікся Криму на річ Візантії й сам обіцяв вихриститися.

Вернувшись до Києва, Володимир почав заводити християнську віру на місце поганської. Не йшло це тяжко, бо в Києві вже й давніше були християни, була навіть церква святого Іллі.

Князь наказав знищити наперед найважливішого поганського божка Перуна, якого статуя стояла перед самим княжим двором, і мала срібну голову й золоті вуси. Привязали божка коневі до хвоста і стягнули з гори до Дніпра. При тім дванадцять мужів били його палицями й кинули у воду. Так само рубали й нищили інших божків.

Хрищення киян у Дніпрі.

Потім Володимир наказав усім мешканцям Києва йти на ріку і грецькі священники христили всіх усенародньо. Люди охоче христилися, бо любили князя й вірили, що він веде їх до доброго. Це було в 988 році по Хр.

Князь Володимир умер 1015 р. Нарід згадував довго його щасливе панування та звав його «Ясним Сонцем». В історії він дістав імя Великого, бо довершив таких великих діл, як ніхто з давніх князів.

III.

Та не скоро поширилася християнська віра по всіх українських землях. Не ставало священників, щоб охрестити відразу весь нарід. Ще довгі роки в далеких селах ховалося поганство. Темні люди зверталися далі з молитвами до Велеса й Дажбога, складали жертви в лісах і на багнах русалкам та іншим поганським божкам. Християнська віра приймалася помалу й довгого часу треба було, поки люди навчилися всіх тайн нової віри.

Найшвидше поширилося почитання тих християнських святих, що нагадували людям давні поганські божества. Святий Юрій був подібний до Дажбога; святий Власій до Велеса, бога скотів.

Скоро прийняли ті християнські свята, що припадали на час давніх поганських: Різдво — це давнє свято новонародженого сонця; Великдень і Зелені Свята лучаться із святом весни, а день святого Івана Хрестителя із давнім святом Купала.

IV.

Християнство перевело чимало змін в Україні. По більших містах осідали грецькі єпископи. В Києві повстала своя митрополія. Приплило в київську державу багато грецьких учителів, ремісників, купців. Греки заводили тут нову культуру, що зміняла вигляд українського життя й української землі.

По містах ставлено церкви, перші муровані будинки в київській державі. Перша мурована церква в Києві — це церква Богородиці, так звана Десятинна, бо на її удержання князь призначив десятку частину своїх доходів. До неї Володимир передав також ікону, хрести та й інші церковні речі, які привіз із Корсуня. Тієї церкви вже нема, бо завалилася 1240 року підчас нападу татар.

Разом із християнством завелися в нас також початки письменства. Князь казав брати дітей визначних бояр і давав їх на науку. Перші вищі школи основано при єпископських катедрах. Нижчі школи були й при звичайних церквах по селах.

Навчання починалося читанням і писанням у рідній мові; рахунків учили небагато. Далі вчили грецької мови, яку мусіла знати тоді всяка освічена людина, бо взаємини з Грецією були тоді дуже оживлені.

Іван Вернигирський.

Слава тобі Володимире

Слава тобі невміруща,
І слово вдяки щире,
Що зединив нашу землю
Наш Володимире!

Що беріг границь широких
Полками своїми,
Що опіку, ніби крила
Розпростер над всіми.

Не дав сильним знущатися,
Ні кривди творити;
Добре було нашим предкам
Під тобою жити.

найбільша тобі слава
І вдяка без міри,
Що ти нам указав сонце
Христової віри.

Ярослав Мудрий

За князя, за Ярослава
Київ — Царгородом став.
Як про друга, як про сина
Дбав про нього Ярослав.

Оточив його валами,
Ровом, мурами обвів.
Укріпив його, оздобив
І розкішний двір завів.

До палат ішли невпинно
Чужоземні посланці,
Князь сидів на пишнім троні
З грізним берлом у руці.

І, допущені до князя,
Низько кланялись послі,
І до ніг дари складали,
Що з чужини принесли.

У Європі честю мали
Королі, князі, царі
Поріднитись з Ярославом,
Побувати у дворі.

Але мудрість Ярослава
Вся була в його ділах,
У державнім будівництві,
Владі, устрою, в судах.

Щоб не нищити народу
І народнього майна,
Не хотів він воювати,
Не тягла його війна.

Пролетіли дні короткі...
Перед смертю Ярослав
Всіх своїх синів покликав
І з любов'ю наказав:

— »Вас я, діти, покидаю,
Йду у ліпшу сторону,
Але, діти, памятайте:
Мою заповідь одну:

Не сваріться, жийте в згоді!
Тільки мир збере усе,
А незгода, наче вітер,
Все по полі рознесе!«

О. О л е с ь

Двір князя Ярослава

Дуже гарна була палата князя Ярослава.

До Києва приїздили часто послы з далеких країв з дарами й привітаними від своїх королів. Ярослав хотів показати чужинцям могутність і багатство України і тому казав уладити княжу палату світло й виставно. Він не жалував коштів на прийняття гостей.

Заля в палаті, де князь приймав послів, була простора й широка. Стіни мала прикрашені малюнками, вікна з шибками з різнобарвного скла.

Довкола стін стояли лави, прикриті м'якими матеріями. Поміст був вистелений килимами.

На підвищеному місці стояв княжий престіл. Це було крісло з різьбленого дерева, оббите золотою бляхою, з поруччями з двох сторін, вкрите м'яким покривалом. Згори звисали опони з цвітистого сукна, уложені в штучні прикраси.

Князь входив до кімнати в червоному, порфірному плащі, прикрашеному перлами, золотими бляшками й дорогим камінням.

На голові мав золоту корону, в руці берло, що сяло від самоцвітів.

За ним ішли його сини, далі високі урядовці й служба. Послы схилялися низько перед князем, складали в його ніг дари й вітали князя, здоровили його від свого володаря й розказували, чого прислано їх, яке мають діло зробити. Опісля відбувся величавий бенкет у другій залі. Столи були накриті білими обрусами, посуд був золотий і срібний, або з дорогого скла і глини в різні барви. Подавали різні страви: мясо всякого роду, навіть із лебедів і журавлів, тіста, варення, вино, мед, наші й чужоземні овочі.

Ноша князів.

Князь Ярослав Мудрий. Із знищеного тепер малюнку Софійського Собору.

квів, верблюдів, яких у княжому звіринці вивчено всяких штук. Там виїздили їзди на диких конях і пописувалися своєю зручністю. Там бігали фіглярі, танцюристи й штукарі, що своїми жартами та піснями розвеселяли гостей.

По бенкеті гості розходилися, справляли своє діло, розїжджалися по всьому світі і всюди оповідали, який пишний двір в українського князя Ярослава.

Київ за князя Ярослава Мудрого

Український князь Ярослав Мудрий, що княжив по Володимирі, дбав дуже про свою столицю Київ.

Було це вже велике місто, що числило більш як сто тисяч мешканців. Із усіх сторін зїздилися до Києва свої й чужі люди: чи то купити, чи продати щось, чи за іншою своєю або й державною справою, чи до суду, чи до уряду.

Жили в Києві українці з різних племен: поляни, деревляни, дуліби, тиверці, уличі. Були тут і чужі народи: греки, німці, італійці, чехи, угри.

В Києві було вісім торговлиць, на яких безнастанно збирався народ. Церков і каплиць було аж чотириста! Називали Київ другим Царгородом.

Давній город, що стояв на горі, не міг уже помістити підчас небезпеки всіх мешканців.

Довкола йшли високі вали, збудовані з каміння і з землі, з деревляними й мурованими вежами, з глибоким ровом, що через нього вели мости.

До города можна було ввійти з гръох сторін через укріплені ворота.

Найславніші були «Золоті Ворота» з полудневого заходу. Вони були збудовані з каміння й цегли й покриті золотою бляхою. Долом був переїзд. Його замикали на ніч великими дверима з дубового дерева обкованого залізом. На горі, на поверсі була мала церковця.

Серед валів, побіч Десятинної церкви, Ярослав поставив нову княжу палату й різні церкви.

Найбільшу славу мала велика церква святої Софії, або Божої Мудрости, з десятьома банями, прикрашена різьбами, гарними образами й малюнками.

Кн. Ярослав Мудрий.

По чужих землях розійшлася слава про наш золотoverхий Київ. Заморські купці, королі й королевичі раді були завітати до Києва, поглянути на його красу, на багатство. Купці чужоземні продавали тут свій крам, купували в наших предків віск, хліб, мед, звіринні шкури, вивозили те в свої землі. Звідти знову верталися з іншим крамом. За далекими морями за карпатськими горами, за темними лісами, далеко від нашого краю ширилася слава про нашу державу.

Могутній володар

Широко та далеко понеслася Ярославова слава.

— Розумний це володар і могутній! — говорили й сусіди Ярославової держави та далекі володарі. — Добре було б поріднитися з ним!

Вони стали слати послів до князівен: Ганни, Єлисавети й Анастазії. Приходили послі в різних державних справах, дуже часто з порадою, щоб князь шукав невісток для своїх синів у їх володарів.

Княжна Єлисавета всім давала гарбуза. Дивувався її батько: — Чому ти, доню, так усім відмовляєш?

Княжна нічого не відповідала, тільки почервоніла. Аж одного дня прийшов до князя Гаральд Сміливий та впавши перед ним на коліна, просив князя:

— Великий князю, Ярославе, будь ласкав для мене! Я люблю княжну Єлисавету, віддай її мені за жінку!

Не подобався князеві Ярославові такий зять, коли могутні володарі сватаються до княжни. Та жаль зовсім відмовити Гаральдові, бо вже помітив князь, що княжна любить його.

— Відтягнути б весілля — подумав собі князь, може за той час княжна забуде Гаральда. — Мусиш, князю, — сказав Ярослав до Гаральда, — вславитися лицарськими ділами. Вславишся, то вертайся, Єлисавета буде твоя.

Посумнів Гаральд, та що діяти, слово в князя тверде.

Довго, довго тинявся Гаральд по широкому світі, лицарської слави шукаючи. Тужив за княжною Єлисаветою, він і пісні складав про свою любов до неї.

Тимчасом уже до княжни Ганни стали слати сватів. Засватав її король Франції Генрик I. Славне ж було це весілля! Але й сумне було розстання батька з дочкою, яку відсилав назавжди в далеку, чужу країну.

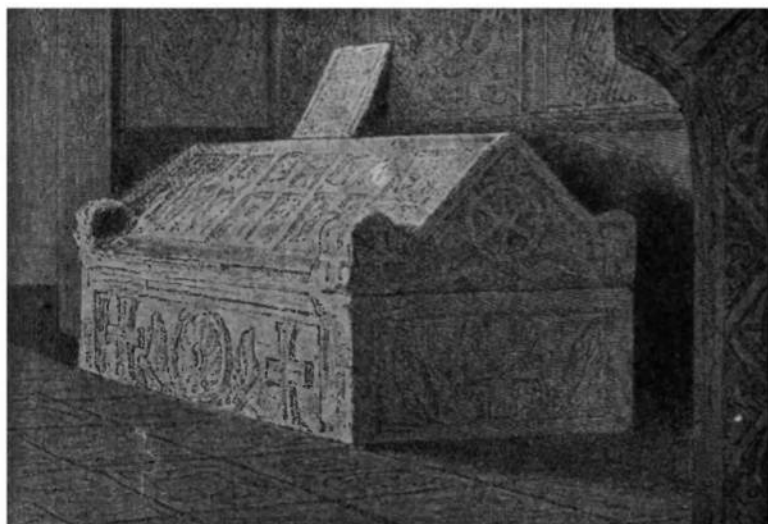
Небаром теж і угорський князь Андрій, прислав сватів до княжни Анастазії.

Тільки княжна Єлисавета жде.

Аж вернувся Гаральд, уже не як лицар-мандрівник, але як багатий король Норвегії. І віддав князь Ярослав за нього свою дочку Єлисавету.

Княжна Ганна

Домовина кн. Ярослава Мудрого.

Оснування Печерської Лаври

Молодий українець Антип відбув мандрівку на Святу Гору Афон і там постригся в ченці та прийняв імя Антонія.

Коли чернець Антоній пізнав добре монастирські звичаї, ігумен поблагословив його і сказав:

— Вертайся в Україну. Благословення Святої Гори буде з тобою. Від тебе почнуться численні монастирі.

Антоній послухав і вернувся в рідні сторони.

Ходив він по різних околицях і так прийшов над Дніпро під Київ і тут на одному горбі серед лісу знайшов малу печеру, викопану людською рукою.

Викопав цю печеру побожний священик Іларіон, але він став митрополитом і замешкав у Києві при церкві св. Софії. Печера залишилася пуста.

Антоній оселився тут і перебував увесь час на молитві й пості.

Про Антонія дізналися сусідні люди й стали приносити побожному пустельникові їду й різні дари.

Потім почали приходити до нього ченці з різних сторін і просили його, щоб дозволив їм оселитися побіч себе. Антоній дав на це свою згоду і вони покопали собі печери й разом із ним жили на Божій службі.

Як число ченців збільшилося, Антоній наказав поставити на горі над печерами велику церкву й монастир. Цей монастир названо Печерською Лаврою.

Опісля Антоній назначив ченцям іншого ігумена, а сам пішов у ліси, викопав собі нову печеру і там закінчив життя.

Життя ченців було суворе й тяжке. Кожний з них мешкав в окремій печері або кімнатці, що звалася келією. Тут було тільки просте ліжко, деревяне крісло й стіл. На стіні висів хрест.

Чернець не міг мати ніякого майна. Проста чорна ряса і богослужбні книги — це були одинокі речі, що до нього належали.

Головні обов'язки ченця були послух і праця. Що наказав ігумен, те чернець мусів виконати, хоч би то була найтяжча робота. Ченцям не вільно було сидіти без діла, кожний мав якусь корисну працю.

Ченці самі виготовляли все потрібне для себе і для монастиря. Самі будували келії, робили собі всіляке приладдя до праці, самі ткали сукню й полотно, управляли рілю, мололи збіжжя, рубали дерево в лісі, носили воду, пекли хліб, варили страву.

Страва ченців була проста. В звичайні дні їли чорний хліб і варену городину. В неділю їли рибу, приправлену олієм і сочевицею. У великі свята діставали білий хліб з маком і медом.

Манастир мав багато поля, городи, власну худобу і пасіки. Але ченці не вживали мяса, молока й іншого скоромного смачного: все те давали на прожиток бідним.

Монахи займалися не лише ручною роботою, але дбали також про науку та освіту.

Київська Печерська Лавра.

В тих часах рідко де можна було подибати книжку, бо люди не вміли ще книжок друкувати. Хто хотів мати книжку, мусів або сам її переписувати, або просити вмілого писаря, щоб йому списав, що треба. Переписуванням книжок займалися монахи, особливо зимою.

Паперу було мало й тоді писали на виправленій, тонкій, телячій або осячій шкурі, що звалася пергаменом. Перо було гусяче, на кінці гостро зарізане. Букви писали такі, як друковані. Малих букв не було зовсім, тільки самі великі. Чорнило робили з саджі. Початкові букви прикрашували різними красками, червоною, синьою, зеленою, часом золотом і сріблом. Книжку оправляли в грубі дощинки, покриті зверху шкурою.

В монастирях проживало багато вчених людей, що писали книги про всякі цікаві речі.

Найславнішим письменником, який жив у печерському монастирі був монах Нестор.

Він цікавився давніми часами, збирав перекази про князів і їхні війни, про стародавнє життя та звичаї. Все це списав він в оповіданні, що називається „Повість временних літ”.

Літопис Нестора — це найстарша історія України.

Половці

За часів князя Святослава Завойовника нападали на Україну печеніги, дикий нарід, що прийшов із азійських степів. Вони нищили українські оселі, грабували майно й убивали людей. Князі воювали з цими дикунами та проганяли їх у далекі степи.

По печенігах прийшли в українські степи інші дики народи — половці та запанували самі в степах. Половці щороку нападали на українські села, забирали худобу й коні та вели з собою в неволю тисячі бранців.

Найбільше дошкулювали вони українському народові за часів Володимира Мономаха. Тому теж Володимир щороку збирав своє військо та йшов на границю, щоб не пустити дикого ворога в українську землю. Часто він ішов і глибоко в степи, аж туди, де були половецькі кочовиська, нападав на половців, бив їх і карав за кривду України.

Володимир Мономах

Це був князь хоробрий і справедливий. Вже як малий хлопець він їздив на коні, стріляв з лука, ходив на лови й на війну, звик до холоду й голоду, до трудів і небезпек.

Володимир Мономах, як став князем, жив невибагливо, не дбав про свої особисті вигоди, а старався про добро народу. Вставав раненько, перед сходом сонця: — «Хай не застане вас сонце в постелі», — говорив своїм синам. По сніданню сідав перед своїм двором і відбував суд. Пильно вважав, щоб не сталася кривда бідному та слабому, опікувався сиротами, заступався за бідних селян. Ніколи не дозволяв своїм людям переїздити через засіяне поле, або робити декому шкоду в полі.

Дуже радо приймав гостей і людей з чужих сторін, чи вони були прості, чи визначні люди. «Гість, — казав він, — ширить славу про господаря, добру або лиху».

Ціле життя він учився чогось, не соромився пояснення, як не знав, або не розумів дечого. В кожній важній справі радився з боярами. Але в ніякім ділі не здавався на слуг і урядовців, сам доглядав усього, і в дворі та в уряді. На війні сам теж доглядав своє військо, дивився, чи вояки мають усе потрібне, сам ставив сторожі, їв останній, спати клався у зброї, з мечем при боці.

Народ любив свого князя та шанував його розумні накази й постанови. Це був князь-володар.

Похід на половців

Володимира Мономаха наслідував один з молодших князів — Ігор Святославич. Року 1185 він пішов походом у степи з хоробрим братом Всеволодом Буй-Туром. Напрочуд гарне було їх військо. Кожний лицар мав залізний панцир на грудях і шолом на голові, в правій руці мали списи з малими прапорцями, в лівій червоні щити; при боці були в них вигострені шаблі, при сидлі луки, на плечах сагайдаки із стрілами. Вони з молодости бували у війнах і походах, знали всі шляхи, всі яри в степах, не боялися ніякої небезпеки. У бій шли радо, добуваючи собі чести, князеві слави. В першій

Українське лицарство княжої доби.

Княже військо.

битві українські війська побити половців. Розгромлені кочовики кинули весь табор, — вози, зброю, худобу. Велика добича дісталася в руки українців. Але другого дня половці знову стали до бою коло Дону на річці Каялі. Мов чорні громади круків вони оточили в усіх сторін українське військо. Почався завзятий бій. Застогнала земля від тупоту коней, задзвеніли зброї, блиснули списи й шаблі. Половці підняли дикий крик і кинулися на українські полки. Наші лицарі із списами й мечами стрінули їх. У першому ряді йшов Буй-Тур Всеволод. Його полк засипував поганців стрілами, бив залізними мечами, колов копіями. Де тільки Всеволод скочив у своїм золотім шоломі, там поле вкривалося половецьким трупом. Не вважав він на небезпеку й рани, забув про батьківський престіл і своє князівство, не памятав на рідню, — одного тільки бажав: побити ворогів України.

Бій ішов цілу добу. Але над ранком другого дня ослабли українська війська. Не стало стріл, списи були поломані, щити порубані, мечі випали з потомлених рук. Більша частина війська полягла в кривавому бою, решта разом із князями попала в половецьку неволю. Ігор перебув між ворогами два роки. Потім при допомозі одного слуги втік із половецького табору й вернувся в Україну. Про цей похід і неволю князя зложено пісню, що зветься »Слово о полку Ігоревім«.

Слово о полку Ігоревім

Справжньою прикрасою нашої літератури княжої доби є »Слово о полку Ігоревім«, поема про похід Ігоря на половців та про його бій над Калкою 1185 р. Такої цінної поеми не мала словянщина за час цілого середньовіччя. Невідомий співець розкрив перед нами барвистий образ нашого минулого, одних князів вихвалив, а других скартав і вилаяв за їх гріхи й провини та своїм віщим оком зазирнув у темне й сумне майбутнє.

Перемога Ігоря над половцями

Ой у п'ятницю святую,
У ранню досвітню годину, —
Та як наші вставали,
Поганське військо половецьке потоцем топтали,
Стрілами по полю літали,
Красних дівчат половецьких у неволю брали,
І золото й паволоки,
І дорогі оксаміти...
Великі болота-багнюки
Поганськими вжитками гатили
І саквами й опанчами й кожухами
І всяким добром половецьким
Мости мостили.
Ой червоні стяги, білі хоруговки:
Гілка червоненька,
Ратище срібненьке —
Хороброму Святославенкові.
Ой дрімає в полі
Олегове хоробре військо —
Далеко замчалось-залетіло

На кровну обиду, на тяжку поталу не датись зуміло
Ні соколу, ні крукові
Ані тобі, чорний вороне,
Поганий половче.
Вже Гза біжить, сірим вовком утікає,
А Кончак йому слід направляє
До Дону великого.

(Переклад П. Мирного).

Суботня битва з половцями

Другого дня дуже рано криваві зорі світ звіщають; чорні хмари з моря йдуть, хочуть закрити чотири сонця, а в них дрожать-блискають сині блискавки. Будь грім великий! Дощем спадуть стріли від Дону великого. Тут поломяться списи, тут шаблі зітруться з половецькими шоломами на ріці Каялі, у Дону великого. О, наша земле, вже ти за горою!.. Це вітри, Стрибожі внуки, віють від моря стрілами на хоробрі полки Ігореві. Земля дуднить, ріки мутно течуть, порохи поля покривають, стяги гомонять. Половці йдуть на Ігореве військо. Діти бісові криком поля перегородили, а хоробрі русичі червоними щитами.

Яр-Туре Всеволоде! Ти стоїш на переді в битві: бризкаєш на військо стрілами, гриміш об шоломи мечами булатними. Куди тільки Тур поскочив, своїм золотим шоломом посвічуючи, там лежать погані голови половецькі, і шоломи аварські, поскидані каленими шаблями від тебе, Яр-Туре Всеволоде! Яка ж рана, братя, йому задорога, коли він забув на почесність і життя, і город Чернигів, і батьківський золотий престіл і на свою милу жінку гарну Глібіяну.

(Переклад Ом. Огоновського).

Втеча Ігоря

Присло море опівночі,
з моря мряки йдуть стовпами:
Ігореві Бог путь каже
половецькими степами.

Ігореві Бог путь каже
до вітцівського престола,
в рідну землю... Бліднуть зорі
погасаючи спроквола.

сакви = мішки; Гза, Кончак = половецькі хани.

Ой, спить Ігор, не спить Ігор!
Чи тут спати Ігореві?
Він мислею поля мірить —
поля з Дону ід Донцеві.

Аж і кінь заржав упівніч.
Овлур свиснув за рікою:
чуеш, княже? — не сидіти
Ігореві самотою.

Гуком, стуком степ озвався,
зашуміли трави й лози,
аж порушились де-не-де
половецькі сонні вози.

А князь в трошу горностаєм,
білим гоголем на води,
і на коня й вовком бóсим
в луг Донця без перешкоди.

І соколом він полинув
під імлами на заранні,
сірі гуси і лебеді,
збираючи на снідання

на обід і на вечерю.
Коли ж Ігор линув птахом,
то Овлур тоді був вовком,
скавав Ігоревим шляхом

і струшував з трав собою
зимні роси в раннім гоні;
підорвалися бо під ним
скоропадні, борзі коні.

Ігор в Україні

Ясне сонце в небі сяє,
Ігор в ріднім краю,
і дівчата заспівали
на тихім Дунаю.

Вються пісні голоснії
через море в Київ
іде к святій Пирогощі
Ігор на Боричів.

Звеселилися країни,
 города зраділи;
 старих князів величають,
 молодим співають:

Слава Ігореві князю,
 Буй-Тур Всеволоду,
 Владимиру молодому
 і всьому їх роду!

Многа літа князям славним,
 і дружинам справним,
 що бють військо бусурменське
 за мир християнський!

Слава князям і дружинам
 по всій Україні.

З переспівів.

Українські землі в XI—XIII в.

Українська держава за княжих часів

Великий наш український народ. І земля, де він живе, простора, гарна й багата. Та тільки доброї долі український народ тепер не має.

Але колись було інакше. Український народ мав свою державу. Велику й могутню. Була українська влада і сила, було своє право на всіх землях, де жив і живе український народ.

Тричі у своїй історії український народ мав свою державу. Перша українська держава повстала тисяча сто років тому. Володарями держави були тоді українські князі. Столицею був Київ. Найславніші князі були: Ігор, княгиня Ольга, князь Святослав Завойовник, Володимир Великий, Ярослав Мудрий, Володимир Мономах.

Ігор бажав зєдинити всі українські землі, а його діло продовжала його дружина Ольга. Вона перша з українських володарів охристілася, тимто й Церква зачислила її до святих. Її син Святослав уславився походами на греків, на болгарів, на хозарів.

Володимир Великий зєдинив усі українські землі в одну велику державу й сам з усім народом прийняв християнську віру. Сталося це в 988 р., бо до того часу наші прабатьки були погани й почитали різних божків. Християнську віру переняла Україна з Греції, а з вірою почала ширитися в Україні освіта й культура. За цю велику заслугу для Христової Церкви князь Володимир теж прийнятий поміж святих.

Ярослав Мудрий розбив орду печенігів, що до того часу напастували Україну з південного сходу й забезпечив кордони держави сильним військом. Він ширив освіту й закріплював християнську віру та добрі обичаї. Позакладав перші школи, будував церкви та монастирі. Найбільшу й найкращу церкву збудував у Києві на тому місці, де переміг печенігів. Є це собор

Українське боярство

св. Премудрости, або згрєцька св. Софїї. Стоїть він і досі є окрасою цілого Києва. Князь завів у своїй державі лад, а підставою цього ладу стали закони, що він казав їх списати в одній книзі. Всі чужеземні володарі числилися тоді з Україною, що була тоді найбільшою державою у східній Європі. Всі шанували Ярослава, заключували з ним союзи, а деякі цісарі та королі, як грєцький, французький, норвєзький, німецький, угорський, — своячилися з Ярославом, одружували свої діти з його синами й дочками. Дочка Ярослава Ганна Ярославна, вийшла заміж за французького короля і так стала королевою Франції.

Софійський Собор у Києві.

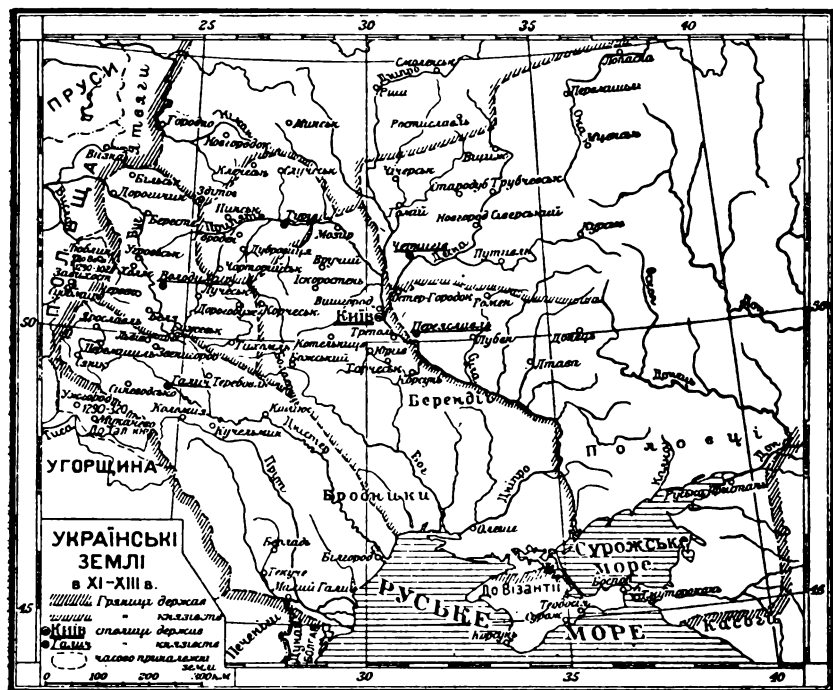
Галицько - волинська княжа держава

По триста роках розвитку почала підупадати українська держава над Дніпром, бо зазнала важких ударів від ворожих орд із сходу. Вони сунули з Азії та, мов битим шляхом пробивалися степами України до Європи. Київ знемігся в безуспішній боротьбі з печенігами, половцями й іншими ворогами, а тоді осередком української державности стали західні землі: Галичина, а потім Галичина й Волинь. Найвизначніші володарі галицької держави були: Володимирико, Ярослав Осьмемисл, а галицько-волинської: Роман, король Данило й король Лев.

За Ярослава Осмомисла до української держави належали й землі теперішньої Буковини (як за Володимира й Ярослава) і Румунії, аж по Дунай і Чорне Море, а за короля Льва належали до неї закарпатські землі з містами Мукачів та Ужгород. Український король Данило заснував сімсот років тому місто Львів.

Ці галицько-волинські князі й королі володіли з Галича, а потім із Львова також багатьома українськими землями над Дніпром.

На захід від Посяння та ген аж до ріки Висли були межі та українські оселі. Та не тільки тут, але далі за містом Люблином і Любартовом жили українці.

Кордони галицько-волинської держави XIII—XIV століття.

Ніхто не бачив у цих сторонах поляка й не чув польської мови. Ці землі поселявали українці. Коли траплявся деколи в цих сторонах поляк, то був це невільник дружинника наших князів, здобутий у війні.

За південними та східними межами київської держави про-

стягалися розлогі й багаті в пашу степи. На цих степах кочували дикі орди печенігів, половців, торків, що безнастанно нападали на села й міста.

Князі хоробро боролися з кочовиками. Нераз багрявіли степи від крові. Але на місце розбитої орди приходила інша, що знову починала свої криваві грабунки. Внаслідок того слабшала київська держава.

Поляки в той час безпечно сиділи за нашими плечима. До них не доходили орди, розбиті українським військом.

Коли зруйнована нечуваним у світі нападом татарської орди київська держава ослабла, коли землі наші опустіли, спалені та ограблені — поляки мов друга орда посухули на наші землі.

Крок за кроком, все далі й далі від Кракова вглиб наших земель залазять поляки. Йдуть і з військом, ідуть і підступом і займають землю, осідають тут. Винищують наші села й міста не гірше від татарів. Заводять латинський обряд. Церкви переміняють на костели. Приїздять ксьондзи - поляки. По містах і урядах все займають поляки. І ввесь час нищать все українське.

Легко їм було це робити. За кожним польським ксьондзом, за кожним колоністом стояли озброєні польські вояки. А українські вояки лежали у високих могилах серед широких степів. Полягли в кривавій боротьбі з наїздником із сходу, з диким кочовиком. Боронили своїх земель, своїх хат і родин і заховали перед загибеллю тих, що були за нашими плечима.

І так поляки, перейшовши Вислу, посуваються все далі та далі. Вже понад Вислою, мов сарана, виїли все українське. Ідуть на Засяння, на Холмщину. Переходять на Волинь та Галичину, а далі переходять і на Поділля, аж ген до Дніпра. І скрізь голодними очима дивляться на багату й гарну землю. Скрізь хочуть оселитись і запанувати. І так поволі оселяються і стараються знищити справжнього господаря української землі.

Так віддячилися поляки українцям, які, як признався польський король Володислав Локтик, „були для Польщі твердим щитом від татар”.

Поляків ніколи нічого не навчила історія. А нарід, що не хоче бачити своїх історичних похибок та їх направити, скорше чи пізніше згине та пропаде. Таке сталося з поляками на наших очах.

Ярослав Осьмомисл

Український князь Ярослав Осьмомисл визначався блискучим розумом. Був він князем у старому Галичі над Дністром.

Він дістав у спадщину по батькові Володимиркові державу сильну й велику, і хотів її ще більш укріпити. Він мав багато ворогів, але всіх їх подолав і розширив границі своєї держави аж до нижнього Дунаю і половецьких країв.

Кн. Ярослав Осьмомисл.

Ярослав став таким могутнім князем, як ніхто з його попередників. По всіх землях ішла його слава.

Приїхав тоді до Галича грецький царевич Андронік, прогнаний із батьківщини. Ярослав прийняв його гостинно, дав йому на прожиток кілька міст, приймав його обідами і бенкетами й показував лови на турів.

Царевич не міг надивуватися й нахвалитися, яка багата й гарна українська земля. Як вернувся до Царгороду, заховав вірну приязнь до України.

Поет, що написав „Слово о полку Ігоревім”, завзивав Ярослава до боротьби з половцями і такими словами відзивався до нього:

Похвала Ярославові Осьмомислові

із »Слова о полку Ігоревім«.

Ярославе Осьмомисле,
Княже в галицькім околі,
Гордо сів ти на престолі,
Злотокованім престолі!
Ти підпер угорські гори
Скрізь залізними полками,
Королеві путь заставив,
Дунаєві замкнув брами.

Мечеш бремена під хмари,
До Дунаю судиш суди.
Твої грози йдуть світами,
По полях течуть усюди.
Ти і Києву ворота
Відчиняєш в кожній хвилі
І з батьківського престола
У султанів мечеш стріли.

В могутності і славі дожив Ярослав старечого віку. Як почув, що наближається його смерть, скликав до себе на двір бояр, духовенство, міщан, багатих і бідних, усіх гостей і всім роздавав дарунки.

Через три дні роздавано княжі милостині і не роздано всього. Потім умер Ярослав і поховано його в Галичі в соборній церкві Богородиці.

Столиця Осьмомисла — Галич

Гарно виглядала столиця Ярослава Осьмомисла — Галич! Широко розкинулася понад Дністром на горбах і долинах, здалеку світили верхи церков, муровані двори й палати.

На дорогах і вулицях був великий рух. З усіх сторін їхали до міста вози повні всякого багатства. З сусідніх сіл селяни везли збіжжя, дерево, всякі вироби, то гнали на продаж худобу й коні. Одні прямували до торговлиць, інші над Дністер до пристані.

Над рікою був рух найбільший. На воді стояли десятки кораблів, сотки менших суден та човнів; маяли в повітрі вітрила та різнобарвні прапори.

Одні кораблі прийшли здалеку від Чорного Моря, привозили до Галича грецьке вино, полудневі овочі, пахуче коріння, дорогу посуду, східні вбрання, зброю.

На інші з поспіхом накладано галицькі товари: дерево, віск, мед, шкури, футра, збіжжя, сіль. Все те йшло Дністром до моря і далі в грецькі й азійські країни.

Берегом ріки ходили купці, одні місцеві — українці, інші з чужих земель: араби, серби, половці. Говорили всякими мовами.

Галич став тоді одним із найбільших українських міст і славою дорівнював навіть Києву. Від Галича почали звати Західну Україну Галичиною.

Ярослав Осьмомисл

Галицький преславний княже	Ростиславича Івана,
Ярославе Осьмомисле!	Що з Покизззя та на Галич
Вісім дум важких мов хмари	Воювати йшов степами.
На чолі Твоїм нависли.	А четверта — щоб у Київ
Вісім дум ясных мов зорі	Увійти в бойовій лаві
У небесному просторі	Й на престолі посадити
Перша дума, щоб зміцнити	Свого друга Ростислава.
Молоду свою державу,	Щоб із криці і зо злого
Друга дума — щоб відбити	Київські пройти ворота.
Грізний похід Ізяслава,	Пята дума — у союзах
Що з Києва сто шляхами	Закріпити свою владу,
Йшов з численними полками,	Щоб противник не підкрався.
Третя дума — присмирити	Не ударив збоку, ззаду,

Шоста дума — щоб бояри
Над ним не коверзували,
Щоб непослухом держави
В пропасть лиха не зіпхали.
Сьома дума — всю країну
Збагатити, звеселити,
Наситити хлібом-медом,
Сріблом-золотом прикрасити,
Мов барвистими квітками
Вкрити ріки кораблями.
Восьма дума — поділити
Миром між синів державу,
Щоб незгода не роздула
Війни заграву криваву.

Вісім наїздів мов криги
Від меча твого розприсли. —
Не загине твоя пам'ять,
Ярославе Осьмомисле!
Ти підпер карпатські гори
Незліченними полками,
Шлях загородив мадярам,
Зачинив Дунаю брами
І з високого престола
Блиснув сонцем слави й сили.
Ще й тепер про твою славу
З вітром шепотять могили.
Буде вічно жити слава
Осьмомисла Ярослава!

Роман Великий

Роман княжив спершу на Волині. Його столицями були Володимир і Берестя. Його брати мали городи Белз, Червень і Луцьк.

Роман був славний з хоробрости, відваги й розуму. Він воював багато з половцями. В давній пісні співали про нього:

Князь Роман.

»Роман кинувся на поганих, як лев, сердитий, був, як рись, нищив їх, як крокодил, переходив їх землю, як орел, хоробрий був, як тур!«

Роман одідичив вдачу свого прадіда Володимира Мономаха й усіми силами намагався знищити степового ворога. Половці боялися його так, що свої діти страшили його іменем: »Роман! Роман!«

Романа запросили на галицький престіл бояри, бо бачили, що їх земля гине в безладді. Бояри думали, що Роман буде їх слухати у всьому і дозволить їм гнобити нарід. Але Роман знав, що сила держави є в селянстві й міщанстві, і не допускав бояр до влади.

Горде боярство не любило за це князя і бунтувалося проти нього. Та Роман був князь сильний і неуступливий. Він гостро виступив проти неслухняних.

Роман мав таку приповідку: »Не будеш їсти меду, як не знищиш бджіл«, і другу: »Не буде пахнути коріння, як його не потовчеш«. Цими словами він хотів сказати, що з панів не буде користи для держави, як князь їх не присмирить.

Коли бояри знову підняли бунт, Роман вислав на них військо, побив їх, деяких покарав смертю, інших вигнав з краю. Ті, що залишилися при житті, спокірніли й слухали вже князя. Селяни й міщани дуже раді були, що пани втрапили владу, і славили Романа за його силу й мудрість.

Горда відповідь кн. Романа.

Романа поважали всі сусіди. Українські князі шанували його, як батька, чужі королі посилали до нього посольства й привіти.

Приїхали до Романа також послы римського папи Інокентія. Папа прислав Романові привіт і обіцяв йому опіку й поміч меча св. Петра. Але гордий Роман витягнув свій меч і сказав:

— Чи такий меч має папа? Поки я маю меч, не буду добувати володіння іншим способом, як батьки і діди наші збільшили українську землю!

Могутній Роман задумав виправитися у похід на Польщу, щоб присмирити польських князів і забезпечити границі своєї держави. Він вибрався із своїм військом над Вислу.

Але тут прийшла нещаслива пригода. Князь хотів побачити на власні очі, які є сили ворога, і виїхав із невеликою дружиною на розвіди. Та несподівано поляки у великому числі оточили його відділ і почали боротьбу. Роман боровся, як лев, але не міг здержати ворога і поляг на місці.

Це було під Завихостом над Вислою 1205 р. Дружина забрала тіло князя і повезла до табору. Романа похоронили в соборній церкві в Галичі.

Князь Роман на ловах

У далекій давнині не були гори Карпати густо заселені.

На цьому місці, де сьогодні містечко Романів, був довкола на горбах густий, віковічний бір. Серединою бору плила річка, що бере свої початки у стіп великого Бескиду. Над цією річкою (вона тепер зветься Табор) була з смеркових конарів виплетена хатина, покрита чатинням, щоб дощ не затікав до середини.

У цій хатині проживав старенький дідусь, богомолець. Сам він жив і пасіку свою доглядав. До нього ніхто не заходив, бо люди не знали стежок у цю гущу.

Деколи добігали до нього з далекої віддалі гудіння на розі, наче перекликалися якісь люди перед небезпекою.

Це не бентежило старенького діда. Він привик на самоті до всього. Автім, ніхто його не займав; хатина діда була огорожена довкола колючою терниною, кіпчастими колами й брилами, стоячки вкопаного каміння.

Довгі роки ніщо не змінювалося в цих тихих сторонах. Аж одної вчасної осені приїхав у цю закутину своїх земель князь Роман. Він приїхав разом із своєю дружиною на лови в бескидські звори.

В часі ловів загнався Роман на свому бистрому, як гірська ріка, коні за раненим ведмедем аж над річку, що своїм руслом відалася під дідове житло.

Тут завзятого ловця заскочила темна ніч. Він відбився від своїх дружинників і хоч-не-хоч мусів собі шукати місця переночувати.

Теплий вітерець з бору вколисував любого гостя свого до сну. Але старенький дідусь, хоч уже добре звечоріло, не спішився ще лягати спати. Він вийшов із своєї загорожі за-

ложити на річці плетений з лози кіш на рибу. Риба вночі плине з водою та впаде в кіш. Рано дідусь вибере найбільшу, висушить її на сонці, а малі пстружки ніжно візьме в свої долоні та вигорне до м'яких филь, щоб рибки дали плавали в озерах річки.

Впоравшись з роботою, богомолец вертався до хати й співав набожно вечірню свою молитву: »Яко же прогрішив єсьм... Де втечу, де сховаюся перед лицем Твоїм Господи...«

Слова молитви долетіли пчілкою до Романових вух.

Він устав, узяв коня свого за поводи й подався за голосом пісні. Перейшов річку й уже йому назустріч указався сивоволосий дідусь, що запросив любого князя переночувати в своїй хатині.

Рано-раненько приладив дід князеві з риби свіжої смачне снідання і вгощав великого гостя — чим хата багата.

Князь Роман поснідав і щиро дякував дідові за його гостинність. До того князь бачив, яка чудова та врожайна долина над річкою, багатий ліс, то й постановив поселити ці свої сторони своїми людьми.

Так отже повстала в тих сторонах, над річкою Табором, перша княжа Романова оселя. А з цієї оселі розбудувалося пізніше містечко Романів.

Юліян Тарнович.

Соколині гнізда

У давні часи приїздив до свого села князь Роман на лови. Це його село було над річкою Табором, там сьогодні побудоване містечко Романів.

Князеві тяжко було щороку возитися із своїми соколами в бескидські бори. Тому то остався в горах один з його дружинників, щоб вишукати гарне місце на соколині соколята.

По кількадевних мандрах у густому борі дружинник добрів до гірської ріки та пішов її руслом під сонце шукати вірлиних скель.

Як же радувалася його душа, що знайшов він такі камінні замчища.

Палату вигородив собі з найкращого злomu крицевих плит і окремі сідала для княжих соколів.

Довгі роки кормив княжий дружинник у цих сховищах свої птахи. І щороку ходив з князем Романом у бескидські бори ловити пишні горностаї, або стежити за лисами й дикими котами.

Аж одного року, в самій середині гарячого літа загналася татарська горстка Вислоковою доріжкою до самих джерел і, повертаючися знову на сяниську землю, підглянула соколині гнізда.

— Давай підступати під мури, щоб захопити дорогі скарби й безліч молодого народу... — так думав поганець татарин і пнявся по дебряних нетрях під мури.

Татари здобули підступом соколині тереми.

Але сокольник вигубив половину цієї наволочі й загабив поторощеними татарськими черепами пів свого річища.

Татари, що осталися ще, обійшли гору та зверху від ліщин чорною хмарою, як ніч, увігналися на камінні палати.

— Не вірте, що живого допали сокольника. Це найгірша сплетня!

Дружинник полетів на крилах своїх соколів та в цих окраїнах, де наша найкраща ріка — цей гордовитий Попрут, наперекір цілому ляхському світові, прорізав собі догідну дорогу з півдня на північ крізь гранітові карпатські гори, — у тих саме сторонах — завів собі княжий дружинник ще кращі соколині гнізда та чекає на нову зустріч галицьких боярів з братами Срібної Землі...

Юліян Тарнович.

Король Данило

Після смерти великого київського князя Ярослава Мудрого, поділилися його землями зразу його сини, а опісля внуки так, що його держава розпалася на багато дрібних князівств, або уділів. Кожний князь старався захопити для себе якнайбільший уділ; звідси пішли безнастанні боротьби поміж свояками, а через те могутність України, а перш усього Києва, підупадала щораз більше.

Тоді на якийсь час до великого значіння дійшло галицьке князівство, особливо, коли князь Роман Мстиславич злучив його з сусідньою Волинню в одну державу.

Столиця цієї держави Галич над Дністром, була тоді великим і багатим містом. Побіч укріпленого княжого замку були тут величаві церкви,

Король Данило.

прикрашені дорогоцінними образами, палати могутніх боярів, двори заможних міщан. На дорогах і міських площах, а ще більше на пристані над Дністром був усе великий нагтовп людей: своїх і чужинців. Чи то сухопутними дорогами, чи кораблями горі Дністром приїздили до Галича купці з чужих країв. Знад Чорного моря, з далекої Греції привозили вони дорогі шовкові тканини, зброю, пищу посуду, полудневі овочі, грецьке вино, пахуче коріння. Вертаючись домів, ладували вони на свої кораблі різні товари: футра, шури, мід, віск, збіжжя, сіль, дерево, тощо.

Разом із багатством Галича росла також могутність тамошніх бояр. Бутні, горді бояри почали захоплювати в свої руки всі уряди, кривдити простий нарід, докучати князям.

Гроші Володимира й Ярослава

На них тризуб, герб староукраїнської київської держави.

і робити проти них усякі змови. Бачив це князь Роман і вирішив присмирити бундючних боярів. Звик він був говорити: «Не побивши бджіл, не будеш їсти меду». Зачав отже обходитися з боярами суворо: одних проганяв з Галича, іншим відбирав маєтки, а найбільше винних карав смертю.

Через те бояри дуже ненавиділи Романа й коли він несподівано погіб на війні проти Польщі, полишивши двох синів Данила й Василька ще маленькими дітьми, вони не хотіли признати їх своїми князями, покликали на галицький престіл усіляких інших князів, а навіть чужинців.

Довший час не було в галицько-волинському князівстві ні ладу, ні добра. А вже найбільше дався галичанам узнаки намісник угорського короля Фільнія, що звик був говорити: «Один камінь багато горшків побе», — розуміючи себе тим каменем, а галичан горшками.

Тепер почали всі в Галичі жалувати й тужити за синами Романа, своїми законними князями. Скористав з цього Данило, що за цей час дійшов уже до своїх років, прогнав із своєю дружиною мадярів з Галича і сам заволодів своєю батьківщиною.

Данило був хоробрий князь, розумний та справедливий, тому всі його піддані дуже його полюбили. Він завів у краю лад і мир і зачав збирати в своїх руках усі землі, що були розділені між різних удільних князів. Скрізь по тих землях закладав Данило нові міста й будував при них замки. З тих міст найславніше згодом стало місто Львів, назване так Данилом на честь найстаршого свого сина князя Льва.

Добре тоді діялося в його державі й сторонні володарі шанували Данила.

Будують Львів.

Та на жаль, коли Україна почала тішитися мирним життям і набирати сили й поваги, постигло її велике нещастя. З далекого сходу налетіла на неї, вдруге вже, люта татарська орда. Данило боровся з татарами вже над рікою Калкою, коли наші князі помагали половцям проти татар. Тоді Данило ранений у бою, лише з тяжкою бідою врятував життя.

Тепер прийшли татари ще з більшою силою, здобули і зруйнували Київ і Галич, перейшли в Польщу, спалили Краків і оперлися аж під Лігніцею на Шлеську. Звідси завернули вони на Угорщину, а по двох роках вернулись через Україну назад у степи й над рікою Волгою заложили державу, звану Золотою Ордою.

Сумно стало Данилові, коли побачив, що з міст і сіл його батьківщини осталися лише згарища. Щоб забезпечити свій край перед новим нападом татар, мусів Данило, хоч з жалем і соромом поїхати до столиці Золотої Орди й поклонитися таатрському ханові. Хан повітав його радо, почастував татарським напитком, званим кумисом, і сказав:

— Ти вже тепер наш, пий же наше пиття.

Данило дістав від хана потвердження прав до своїх земель, але мусів себе признати його підданим.

Однак Данило ждав тільки догідної хвилі, щоб скинути татарське ярмо. Він почав обережно приготовлятися до боротьби з татарами, відновлював укріплення міст і замків і шукав собі союзників у сусідніх краях. Він вислав теж послів до римського папи, який тоді мав велике поважання у світі й міг зібрати проти татар військо. Тоді й від папи приїхали послі й корочували Данила в Дорогичині над Бугом 1253 р. Таким чином Данило перший із українських князів став королем.

Але татари довідалися про ту підготову Данила й хан вислав проти нього велике військо під проводом воеводи Бурундая. Бурундай хитрощами заманив до свого табору Данила і його брата Василька, а коли вже мав їх у своїх руках, наказав їм, щоб вони самі знищили укріплення міст і замків.

Ця невдача підкопала здоровя Данила. Треба було знову признавати татарську зверхність. Данило із жалю розхворівся й помер 1264. року.

Оснування Холму

Український король Данило все життя своє вів боротьбу з татарами. Не була це легка боротьба і треба було добре прилагодитися до неї. Данило почав у першу чергу ставити нові городи.

В Галичині й на Волині стояло багато старих городів, але вони були знищені довголітньою війною, що велася в цих сторонах. Гостроколи спорохнявіли, вали розсипалися, рови заросли кущами й травою. Данило відновлював нові укріплення й казав шукати нових місць, де можна б будувати твердині.

Одого разу Данило був у червенській землі на ловах. У погоні за звірем загнав його далеко в ліси й виїхав на велику поляну, серед якої стояв горб, вкритий деревами. Князеві

подобалося це місце, обїхав його довкола й побачив, що тут можна б збудувати город.

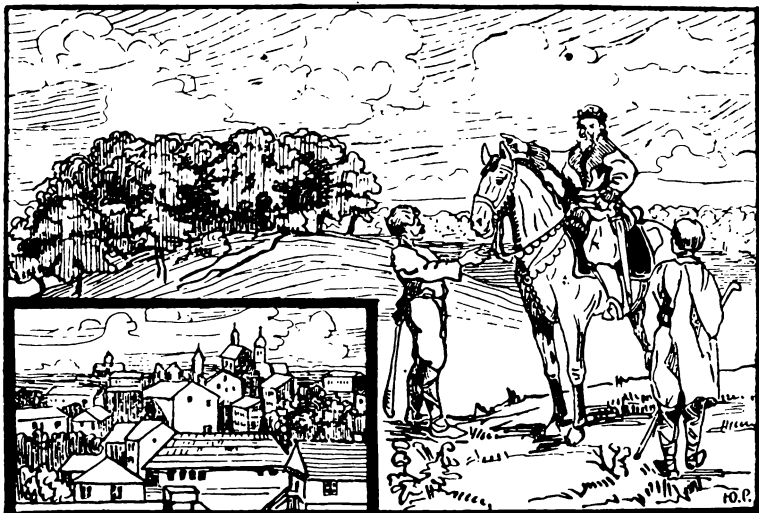
— Як називається це місце? — питався в місцевих людей.

— Називають його просто холм, цебто горб, — відповіли селяни.

Данило задумався і сказав:

— Поставлю тут город і нехай йому буде на імя Холм.

З наказу князя зрубали на горі ліс, викорчували пні й приготували місце на город. Досвідні городничі вимірили

Король Данило засновує Холм.

довжину й ширину города, висипали вали, покопали рови.. Посеред площі поставили невеликий, але кріпкий замок із грубих пнів дерев.

Побіч замку стояла висока вежа, збудована з дерева на камінній підмурівці. Побілено її до самого верху вапном так, що здалеку світилася ясно. На замковому подвір'ї викопали криницю, щоб підчас облоги город мав досить води.

Як рознеслася чутка, що засновано новий город, до Холму почали сходитися люди з ближчих і дальших околиць. Під охороною замку було безпечніше мешкати, як деінде. Тут легше було знайти роботу.

Дуже багато приходило людей з тих земель, де були татари, бо не могли стерпіти поганського ярма. Ішли сюди всякі майстри — ковалі, теслі, сідельники, мечники. Всякий шукав собі прожитку.

Довкола города будували все нові двори й хати, пусте місце оживлювалося й загосподарилося.

Данило радів, що Холм так гарно зростає, і щиро опікувався молодим городом, укріплював його щораз сильніше і прикрашував різними способами.

На дорогах, що вели до міста, поставлено кам'яні вежі, щоб не допустити ворога на міщанські оселі. Руїни тих веж осталися до сьогодні: одна в Стовпю, друга на Білавині.

В місті побудував Данило кілька великих церков. Двері в них були з тесаного каміння: білого галицького й зеленого холмського. Помости политі міддю так, що блищали, як дзеркало. Вікна були з різнокольорового скла, стовпи різьблені, стіни мальовані, стелі прикрашені золотими зорями на синьому полі.

Здалека світилися золотом мідяні бані.

Довкола города, на сточищах гори, Данило розвів прекрасний сад.

Холм став таким гарним і великим городом, що небагато старих міст рівнялося з ним красою й славою.

Княжа вежа в Стовпю.

Під Ярославом

В 1245 році угорський король Беля й удовиця по польському королеві Лешку, хотіли на галицькому престолі посадити князя Ростислава, червенського князя.

Вислали своє військо проти галицького короля Данила та стали здобувати город Ярослав над Сяном.

Данило зібрав свою дружину й рушив під Ярослав. Вислав ще свого тисяцького Андрія, щоб піддержав город на дусі та дав знати городянам, що відсіч уже недалеко.

Данилові війська доходили до Ярослава. Над військом летіло багато орлів і ворон, що гралися та клекотіли, плавали на крилах і підривалися в повітрі.

Військо підбадьорилося цим добрим знаком і скоро перейшло в брід через ріку.

Князь Данило зібрав скоро свою кінноту й піхоту та рушив без гамору в бій.

Почався завзятий бій. Ломалися списи, гриміло, як від грому, з обох боків багато падало з коней і гинуло.

Князь Данило бачив, що поляки сильно наступають, а ззаду рушають мадяри; рушив на них.

Мадяри вдарили на Данила. В боєвій метушні Данило вже попався був між мадяр, схопили вже були його коня за поводи, але Данило видерся і виїхав зпоміж них. Данило бачив, що діється на полі бою. Вдарив ще раз сильно на відділ мадярів, розігнав їх військо та роздер їх прапор.

Мадяри стали тікати. Але князь Данило гнався за ними.

Багато мадярів і поляків побито й узято до неволі.

Княжі дружинники до півночі вганялися та приводили в табор бранців і добичу.

Данило переміг поляків і мадярів у четвер 16. серпня 1245 року.

По перемозі під Ярославом узявся князь Данило закріплювати свою державу.

Під його владою були князівства: галицьке, волинське, Поділля та частина київського князівства.

Могутність рішала про долю всіх українських земель.

Походи в польські землі

Було це 17. грудня, на святого пророка Даниїла в неділю.

Князь Лев з княгиною Констанцією були в єпископській церкві, де правилося поминальне богослуження за — батька князя Льва короля Данила.

По богослуженні князь Лев пішов у свій терем нагорі.

Зима почалася скоро й цілий Львів білів вже снігом.

Гарно різьблені залубні мчали бистро вулицями Львова.

— Чудово тепер, як у казковій країні — сказала княгиня Констанція.

— У вас на Угорщині немає таких гострих зим, як у нас. — відповів князь Лев.

— Це правда. Але я вже привикла до галицького підсоння. Тут мені дуже добре.

Серед такої розмови заїхали вони на замкову гору перед княжий терем.

Тут зараз приступив до князя Льва начальник княжого замку, дворецький, і сказав князеві, що пригнав гонець із Кракова з важною вісткою.

— А де він? — спитався князь.

— Жде в кімнаті для замкової сторожі.

— Приведи його до мене.

Отрок від княжого урядовця, що його привели, зголосив, що помер польський князь Болеслав.

А в письмі, що його цей отрок привіз, було написано, що князь Лев має як найскоріше здобути краківський престіл.

— Спішися, ласкавий княже, — пише урядовець князя з Кракова, — бо поспіх тут рішає. Болеслав помер безпотно.

Князь Лев прочитав письмо та сховав його між важні грамоти. Одночасно післав гінця до князя Юрія.

— Приїжджай, сину, з дружиною великою, рушаю на Краків! Болеслав помер! — писав йому.

Князь Юрій прибув небаром у Львів до батька із своєю дружиною.

Рушили в похід.

Коли військо перейшло в межі краківського князівства, княжий стольник повідомив Льва, що поляки не годяться у Кракові на чужого князя. Мають свояків Болеслава й із них виберуть собі свого князя!

За свою страту набрав князь Лев із города Переворська багато добичі та вернувся до себе.

Тимчасом посварилися польські князі й виповіли один одному війну.

Українське військо щераз ходило в польські землі, заводило там лад і заживало великої слави.

Всі сусіди боялися князя Льва й дуже його шанували.

Українські міщани та братства

Українські міщани для оборони своєї віри і своїх прав закладали братства. Братство — це було товариство, що опікувалося церквою; братчики дбали про порядок у церкві, купували свічки, книги, ікони, збирали гроші на церковні справи. Членом братства міг бути кожний, що до нього записався. Братство давало членам різні користі: як хто заслаб або попав у нужду, запомогали його грішми; як помер, усі братчики провозжали його до могили.

Хто записався до братства, повинен був сповняти точно й совісно свої обов'язки; як провинися чим, братський суд судив його і карав карою в грошах або вязницею в церковній дзвіниці.

До інших судів братчикам не вільно було йти. Братства вчили українців жити в єдності та не виносити своїх спорів перед чужих, а полагоджувати їх між собою.

Братства були у всіх городах, більших і менших, і по деяких селах. Найславніше було братство у Львові, що звалось Ставропігія, цебто Оборона Хреста (1586 р.), і братство в Києві. Братства дбали дуже про освіту народу, заводили у себе школи й друкарні.

Друкарська штука прийшла до нас із Німеччини. Довгі часи люди не знали інших книжок, як тільки писані. Такі книжки були дуже дорогі, бо переписування коштувало багато часу й труду.

Німець Іван Гутенберг перший робив букви з дерева або з олова і відбивав їх чорнилом на папері; він заложив першу друкарню і видав кілька друкованих книжок.

Перша українська друкарня заснувалася у Львові. Року 1573 приїхав до Львова міщанин Іван Федорів. Він мав свою друкарню в Москві, але темні росіяни вважали друкування книг за якісь чари і вигнали Федорова з міста. Львівські міщани підпомогли друкаря і він видав у Львові першу книжку, церковного Апостола. Потім братство купило друкарню і само друкувало книги. В короткому часі друкарня вславилася на цілу Україну і щорічно видавала церковні книги, букварі, граматики, збірники пісень.

Побіч львівської друкарні найславніші були друкарні в Острозі, в Києві і в Почаєві.

І. Вернигірський.

Ремісники й ремесло

Ремісники були різного рода й різної назви: столярі, колодії, боднарі, ганчарі, гарбарі, кушнірі, сидельники, шапкарі, кравці, шевці, пекарі, різники, броварники, мельники, олійники та інші.

Хлопець, що хотів навчитися якогось ремесла, наперед ставав учнем у майстра. Як дечого навчився, ставав челядником.

Челядник не послугував нікому, а тільки робив своє ремесло. По двох або трьох роках челядник прощався з майстром і йшов на мандрівку в чужі краї, щоб придивитися, які

там вироби і звичаї. По такій науці челядник міг стати самостійним ремісником або майстром.

На доказ своєї умілості він показував свої старшині свої найліпші вироби: швець напр. гарні чоботи, кравець убрання, кушнір хутро чи пояс. Старшина оглядала це та дозволяла йому заложити свою майстерню.

Ремісники мали свої товариства, що звалися цехи. Був цех кравецький, столярський, шевський і інші. Ремісники одного ремесла вибирали собі старшину, разом вели свої діла, разом ходили до церкви, разом на забаву. Підчас війни кожний цех боронив частину мурів міста і мав свою вежу або башту. У час вільний від роботи ремісники вчилися стріляти й робили інші воєнні справи.

Кожне місто вибирало собі старшину. На чолі міста стояв посадник або бурмістр. Побіч нього була міська рада або магістрат. Міський суд вели лавники під проводом віята.

Міщанам жилося тоді добре. З торгівлі і ремесла вони мали великі користі.

І. Вернігирський.

Татарське лихоліття

І. ЗЛОВІЩІ ЗНАКИ.

На широкому, безмежному степу западав сумерк. Сонце вже давно сховалося за далеким обрієм, місяць закатився в хмари. лиш де-не-де блимали ясні зірки на небі. Висока в пояс трава шуміла й хилилася від вітру, неначе морські хвилі.

Нараз блиснув вогник на недалекій могилі й червоною загравою обкинув смоляну бочку, що стояла на стовпцях на вершку могили. За хвилину такий самий вогник заблимав на другій і третій і щораз дальших могилах.

У давніх часах, за татарського лихоліття, вбивали люди на могилах по кілька стовпців у землю, а на них клали облиті смолою бочки. Ці підвищення звали фігурами. При кожній фігурі днем і ніччю вартував сторож і як лиш доглянув татарський загін, підпалював смоляну бочку. Як тільки вартів, що сторожили на дальших могилах, побачили вогонь, зараз підпалювали свої фігури й так давали людям знати, що надходить лютий ворог. Тоді люди покидали свої села й хутори та разом із майном шукали захисту чи на болотах в очереті, чи в лісових дебрях.

От і тепер появився на степу татарський загін. Підіхав він уже під саму могилу й при світлі фігури замаячили дикі

лища їздців в гостроверхих шапках, з луками за плечима й шаблями при боці.

Один із них вихопився на верх могили й шаблею почав стинати фігуру. Смоляна бочка впала на землю, покотилася долів могилою й потухла серед високої, вогкої трави.

Загін зупинився під могилою. Татари позлазили з коней і розляжилися на спочинок. Кожний здіймав із свого коня кульбаку, добував з-під неї кусень угнетеного кінського, або баранячого мяса, а поживившись ним, запивав кислим кобилячим молоком, яке в шкуряному мішку зазивав із собою. Коням накинули на шиї ремінні аркани, прив'язавши другий кінець до вбитого в землю кілка. Незабаром спали татари покотом на землі, поклавши під голови кульбаки.

Суне татарська орда.

II. НАПАД.

Ледве почало світати, татари погнали вже даліше степом, шукаючи добичі.

В глибокім ярі над потічком показалося невелике село. Низькі ліплені хатки, вкриті очеретом, неначе зі страху перед диким ворогом, ховалися в густих, вишневих садочках, що саме в ту пору крилися буйним, білим цвітом. Кинулися на добичу хижі татари. Та село мов вимерло. Ніде ні живої душі, лиш декуди пес завие, або домашня птиця злопотить крила.

ми. Розсердилися татари, що не нашли добичі, підпалили село й погнали дальше долі потоком.

Вже сонце стояло на полудне, як у ярі знову хатки показалися. Видно, що тамошні люди не встигли ще схоронитися, бо між хатами товпилися жінки, чоловіки, худоба.

З диким криком кинулися на них татари з голими шаблями. В селі счинився пекольний крик і плач людей, рев худоби. Хто не встиг ще в останній хвилині найти якогось захисту, гинув від татарської шаблюки, або попадав під татарський аркан.

Дехто пробував відбиватися від ворога чи то списом, шаблею, чи просто дубовим дрючком, та проти переваги годі було встоятися. Хто не погиб під шаблею, чи від татарської

Оборона Десятинної церкви перед татарами.

стріли, той попадав в ясир ще гірший від смерти. Незабаром поза татарським загном остали лиш згарища, покривавлені трупи, потоптані кіньми немовлята.

III. НЕСПОДІВАНА ПОМІЧ.

Неначе вартова сторожа, виринають із водної глибини дніпрові пороги. Широкий пласт води переливається хвилею через камінні гори. Кипить, розсипається блискучою піною, гримить, клекотить, мов сто млинів меле.

Поверх спіненої хвилі малий човен мчить сміло. В ньому видно двох козаків. А певно то люди відважні, бувалі, бо

справно виминають грізні скелі, глибокі безодні. От - от, здається, човен потонув уже, зовсім під водою скрився. Та за хвилину виринає він мов водяна птиця і мчить скоро даліше. Вже минули пороги й перед козаками показався острів посеред дніпрового русла. То Хортиця. Тут засіли кошем славні запоріжці.

Човен причалив до Хортиці й оба козаки вискочили на беріг. Незабаром були вони вже в запорізькому таборі й розповіли кошовому про татарський напад. На приказ кошового кинулися запоріжці спускати байдаки на воду. Байдаки, ці човни, легкі, вузькі та довгі, зверху очеретом обшиті. Козаки-запоріжці гребли веслами; за байдаками плили коні, привязані до човнів арканами. Тут уже нема порогів; Дніпро пливе спокійно й незабаром козаки перевезлися на той бік ріки. Оглянули зброю, помолилися Богу й погнали за проводирями, татарам дорого заступити.

IV. ВИЗВОЛЕННЯ.

А люті татари за той час добічі назбирали, табором над річкою ставали, худобу і бранців числили й поміж себе ділили. Прийшлося жінці з чоловіком, дочці з батьком розлучатись, навки з ними прощатись. Бідні бранці руки до неба здіймають, помочі від Бога благають. Та лютий татарин про це не дбає, ремінною нагайкою бранців розганяє, німичних упень рубає.

Аж тут з далекого степу грімкий голос лунає: Гей, хто віру в Бога має, хай поганця-бусурмана бе, рубає, бідних невольників визволяє.

То не орли, не соколи налітали, це козаки-запоріжці лютих татар на гострі списи приймали, примучених бранців визволяли, в землі християнські, між нарід хрищений завертали.

Українська держава за козацьких часів

У половині XIV віку впала й галицько-волинська держава, знов головно від ударів величезної орди татар, що сімсот літ тому прийшли з Азії й майже сто літ плюндрували всю Україну. Тимто й перша українська держава протривала тільки п'ятсот літ, і українськими землями поділилися шістьсот років тому Литва й Польща, а згодом і Москва, бо цих держав степові срдн не ослабили так, як ослабили Україну.

Але вже двісті років пізніше стала в обороні українського

народу, його віри і свободи Запорозька Січ, що її зорганізували потомки українських князів. Козаки-запоріжці створили вдруге, українську державу над Дніпром.

Запорізьке військо складалося найбільше з селян, що тікали на Запоріжжя від панського та шляхетського гнету. Тут вони почували себе ні від кого незалежними та й на думці не мали, щоб бути кому небудь підлеглим.

Запоріжці мали великий вплив на Україну, до їх голосу прислухалося ціле населення; для нього вони самі та їх порядки й життя були найкраще, що є тільки в світі.

Володарями держави за козацьких часів були гетьмани. Найславніші були: Петро Сагайдачний, Богдан Хмельницький, Іван Виговський, Петро Дорошенко, Іван Мазепа та Данило Апостол.

Богдан Хмельницький триста літ тому звільнив був майже всі українські землі від чужої влади. А останню велику війну за незалежність України звів гетьман Мазепа 1709 р. Та тоді Росія завоювала Україну, ослаблену також нападами татар і турків із півдня і сусідів із заходу.

У неволі страждав наш народ поперх двісті років. Царі робили так, щоб і сліду по нас не лишилося, заборонили нам нашу мову, наше національне ім'я. Але їх заходи на ніщо не здалися.

Українські школи

В XVI. столітті не було майже ніяких шкіл по селах, тільки в більших містах заклали їх церковні братства.

Найстарше таке церковне братство це було Ставропігійське Братство, засноване у Львові в 1439. році. Воно мало ширити освіту в Україні та стояти на сторожі віри.

Найславніші школи в XV. столітті були в Києві, Львові та Острозі. Найбільшою славою тішилася львівська школа; бо до неї висилали не раз здібніших учнів київської братської школи, щоб вони здобули вищу освіту.

В Острозі оснував школу князь Острозький. Славний цей муж заложив також друкарню в Острозі, в якій між іншими книгами друковано першу нову Біблію, цебто Святе Письмо Старого й Нового Завіта, в 1581. році.

Князь Константин
Острозький.

В десять літ по появі першої Біблії видруковано дуже практичну на тодішні часи граматику грецько-словянську, з якої за одним заходом можна було ривчитися грецької та церковної словянської мови.

Спудеї Київсько-Могилянської Академії.

Головна заслуга в цьому ділі припадає митрополитові Петрові Могилі.

Учений цей муж звернув свою увагу на київську братську школу та перетворив її на Колегію. Називалася вона „Київсько-Могилянською Колегією”. На удержання школи призначив він дві селі, що належали до Печерської Лаври, та подарував також одно своє село. Крім цього побудував він нові кляси, приміщення бурси, учителів та записав на ту ціль значні фонди.

О. Огоновський.

Петро Конашевич-Сагайдачний

Петро Конашевич був сином самбірського шляхтича Конана, або Конаша, звідси пішло й його прізвище Конашевич. Замолоду вчився він у школі в Острозі на Волині, що її заснував князь Василь Острозький. Петро був на свій час ученою людиною, бо навіть написав одну книжку. Коли покінчив школу, пристав до запорізьких козаків, що жили в Січі за дніпровими порогами.

Незабаром Петро так прославився між запоріжцями розумом та лицарством, що вони вибрали його своїм кошовим отаманом. Так звали вони свого найстаршого начальника, якого вибирали кожного року.

Ніколи не були запоріжці таким пострахом для татарів і турків, як за часів Конашевича. Турецькі міста тремтіли на саму згадку про Конашевича, ба, навіть сам турецький султан у своїм Царгороді не був перед ним безпечний.

Козаки вибиралися в похід звичайно весною. Спускали на Дніпро довгі й легкі човни, звані байдаками, і плили долі рікою аж у Чорне море. Не лякалися вони пускатися байда-

жами й на це бурхливе море. Нераз захопила їх страшна буря й не один байдак затопила.

Та козак смерті не лякався, бо нераз заглядав їй у вічі, Полягти в бою, або згинути в тяжких муках в турецькій неволі було найбільшою славою для козака.

Подорозі нападали козаки на турецькі міста, палили їх і нищили, а християнських бранців визволяли з неволі.

За часів Сагайдачного зруйнували козаки велике місто Кафу на Кримі, та багаті міста Синопу і Трапезунт, що лежать у Малій Азії над Чорним Морем. Вони запустилися раз навіть під сам Царгород і попалили довкільні села. Турецький султан з переляком дивився з вікон своєї палати на палаючі села й дуже лютував на своїх башів, що не могли собі дати ради із завзятими запоріжцями.

Сагайдачний був такий сильний, що виграв для Польщі битву. Було то саме по битві під Цецорою, де разом із гетьманом Жулкевским полягло й чимало козаків. Заохочений перемогою, явився турецький султан з новим, великим військом над Дністром, щоб завоювати цілу Польщу. Та під Хотином заступив йому дорогу коронний гетьман Ходкевич, теж українець, а цьому наспів з підмогою Сагайдачний з 40.000 козаків. Поляки окопалися у великім таборі, а такий самий табор завели недалеко козаки. Шість неділь боронилися козацькі війська проти незчисленних татарських орд і турецьких полків. Сам султан заохочував своїх яничарів, щоб добували окопи. Коли турки вдиралися до польського табору, впав на них Сагайдачний і розбив їх зовсім. По завязій боротьбі мусів султан зі соромом уступати.

Петро Конашевич
Сагайдачний.

Але цю славу побіду оплатив Сагайдачний своїм здоров'ям. Покритий ранами, вернувся він до Канева і в рік опісля, цебто 1622 р. помер. Перед смертю записав значну суму грошей на братські школи в Києві та Львові.

Запорізька Січ

Татарські походи страшно руйнували Україну. Для оборони перед ворогами України поставили багато нових городів або замків. Замок стояв звичайно на високій, стрімкій

Запорізька Січ (малюнок з пол. XVII ст.)
Тут творилася збройна сила козацтва.

горі над рікою. Довкола копали глибокі рови в два, або три ряди й впускали до них воду з ріки так, що ворог не міг досягнути до замку. Через рови вели зводні мости. На валах клали дерев'яні вязання або зруби, наповнені землею, і зверху мастили їх глибокою глиною, щоб не загоріли від вогню. На тих зрубах були помосты з галереєю й отво-

рами до стріляння. В більших замках всі ці укріплення були з камення та цегли. До валів і мурів були прибудовані комори й сховища, де підчас небезпеки люди ховали своє добро. В сильно укріпленому будинку мешкала залога замку. До стріляння почали вживати тоді вперше гармат і мушкетів.

Але замки не могли забезпечити всього населення перед татарами. Тільки люди, що сиділи ближче до замків, могли схоронитися тут перед ворогом. Подальші села були безборонні і часто ставали жертвою татарських нападів. Через це великі простори України стали пусті; де перше були людні міста й села, тепер не було ні хатинки, ні одної людини, тільки табуни коней і диких буйволів гуляли по степу.

А найбільше небезпечно від татар було в південній Україні, на середньому й нижньому Дніпрі. Ріка перепливає тут свої пороги та розливається свobodно на багато русел і рукавів. Серед води лежать острови і плавні. Острови вищі нераз скелясті, покриті лісом; плавні — це місця, які вода заливає весною підчас повені. На них росте трава, очерет, лоза, верби. По обох боках ріки здовж тяглися безмежні степи. Цей край, нижче дніпрових порогів, називали Запоріжжям або Низом.

На Запоріжжю була дуже буйна рослинність і багато всяких звірів. На теплих місцях росли дикі вишні й декуди добрий виноград. У старих дуплавих деревах були рої

бджіл. У гаях і степах паслися олені, зубри, дикі коні. В ріках і озерах було безліч риби, на болотах велика кількість дикої птиці. Та хоч ці краї були такі багаті на всяке природне добро, мало хто відважувався йти туди, бо життя було дуже небезпечно від татар. Навіть там, де були замки й городи, чоловік не був певний одного дня. Селянин, що йшов у поле на роботу, брав на плечі рушницю, до боку шаблю або топір, бо всюди були малі татарські загони й нападали на спокійних людей. По полях селяни ставили собі малі оборонні домики із стрільницями, — як несподівано найшли їх татари, вони боронилися тут і стріляли в напасників. Ще більш небезпечно було на Низу, бо там татари проживали у великім числі й чатували, кого б то напасти та взяти в полон.

Але хоч життя у степах було непевне, завсіди знаходилися сміливі люди, по городах і селах, що збиралися разом, вибирали собі старшого і кінно із зброєю в руках їхали на Запоріжжя. Там вони стріляли звіря, ловили дикі коні, рибалкували по ріках і потім з мясом, рибою, шкурами та іншою здобиччю верталися додому. Вони безнастанно вели боротьбу з татарами і не тільки відбивали ворожі напади, але й самі ходили на татарські кочовища, билися з татарами і нищили їх усяким способом. Тих сміливих людей, що йшли промишляти в степи та воювали з татарами, називали козаками.

Козак — це татарське слово: значить — юнак, молодець. Від того, що козаки мешкали на Запоріжжю або Низу, називано їх запоріжцями або низовими козаками.

Спочатку козаками були самі селяни й міщани. Але потім до них почали прилучатися й пани, що шукали небезпек і хотіли навчитися хоробрости й витривалости. Серед тих козаків був на Запоріжжю також князь Дмитро Вишневецький. Він був чоловік багатий, мав на Волині кілька сіл, але кинув своє майно й пішов козакувати. Козаки не мали тоді сталої оселі та переходили з місця на місце, і раз тут, раз деінде нападали на татар. Вишневецький був досвідний воювник і бачив, що татар можна б побити, якщо в козаків був би свій замок. Він зібрав найсміливіших козаків, дав їм зброю і поїхав з ними на острів Малу Хортицю. На тім місці козаки викопали рови, насипали високі вали та приготували помости під гармату, так, як це було в кожному замку. Вхід був тільки один, ззаду від острова, широкий для переїзду. Замикано його кріпкими оборонними воротами

з дерева, через рів ішов звідний міст. Попід вали поставлено козацькі хати або курені, — вони були з дерева, зверху накриті очеретом або й шкурами. Посередині лишився вільний широкий майдан.

Ця твердиня була подібна до інших замків в Україні. Але козаки дали їй нову назву Січ, — від слова сікти, рубати, бо на укріплення сікли дерево; самі ж звали себе січовими козаками або січовиками. Це було року 1550. Від того часу Запорізька Січ була головною козацькою оселею.

Князь Дмитро Вишневецький зібрав на Січі що ліпших козаків і вів війну з татарами. Кримський хан дуже налякався козацької твердині та при допомозі турків кілька разів намагався її добути. Але козаки боронилися завзято й аж тоді, як не стало їм поживи й пороху, залишили оборону й переправилися на інший острів. Татари й турки ввійшли до порожньої Січі й зруйнували укріплення. Князь Дмитро воював ще кілька літ з бусурменами й покінчив життя геройською смертю. Турки взяли його до неволі, мучили дуже та на високій вежі завісили ребром на гак. Так згинув перший запорізький гетьман, оснозник Січі. Народ називав його Байдою і зложив про нього пісню, що її співають і по нинішній день.

Князь Дмитро
Байда-Вишневецький

Боротьба з Польщею

Поляки неприязно гляділи на зріст запорізького війська. Козацькі походи на турків і татарів нераз стягали на полчків біду від бусурман. Ще більше боліло польських панів те, що на Запоріжжя втікали їхні піддані й не було кому робити панщини. Тому польський король задумав взяти запоріжців під свою руку. Він оголосив, що кожний козак може найнятися до королівського війська та дістане за це плату, вбрання і весь прожиток. Але на королівський зазив прийшло тільки 500 козаків. Більша частина козаків лишилася на Запоріжжю й вони воювали по-давньому з татарами й турками та не хотіли слухати короля.

Запоріжці з ненавистю ставилися до польської шляхти. Між ними було багато селян і вони хотіли помститися на панах за свої кривди. Так почалися козацькі війни з Польщею.

Запорожців почав організувати славний гетьман Петро Сагайдачний. Він був з роду шляхтич, вірний українському народові.

Утеча на Січ

Тяжко було жити українським селянам за польських часів, під ляцькою кормигою.

Вони не мали ніяких прав; не мали своєї землі; не мали суду, бо судив їх польський дідич. І свободи не мали та не сміли нікуди вийти із свого села.

Земля, на якій працювали, була власністю пана, дідича, шляхтича. За те, що він відпускав селянам кусень землі на життя, мусіли селяни робити панам панщину. На панщину ходили спершу по кілька днів на тиждень, а потім і цілий тиждень так, що не було часу й свого кусника поля обробити.

За найменшу провину пан мав право підданого „хлопа”, — так тоді пани селян називали, — бити й за це йому нічого не грозило.

Тимто українські селяни почали вже в 15. столітті тікати від лютих ляцьких панів за дніпрові пороги й тим разом з іншими втікачами zaloжили Січ.

На Січі жили козаки - січовики, що обороняли рідний український нарід і свою віру не тільки перед татарами й турками, але також головно перед поляками й москалями.

* * *

Про втечу січовика пише Марко Вовчок у своєму оповіданні п. н. Степовий гість ось як:

Річка колисалася між берегами з якимсь невгомним репотом.

Побережний комиш сріблівся в темряві. Золоті зорі миготіли на хвилях і блискотіли на небі.

До вяза, що спустив спідне гилля своє у річку, прив'язаний був човен, хиткий і легенький, як шкаралупа.

Сумежна лука, гори, — усе повите було тишею і прозорою теплою імлою.

Тут січовик знову спинився, звертаючи погляд у всі боки та міркуючи, — як нараз почув позад себе дитячий тихий го-

лосок і в цю ж мить почув дотик дитячих ніжних рученят. Він обернувся, як людина, якої ніщо не всилі ані здивувати ні вразити, і побачив перед собою Марусю.

— А що, дівчино? — спитав він її таким рівним голосом, ніби і в зароді не бувало ніякого лиха ні напасти.

Але Маруся не могла вимовити й словечка, і тільки, ухопивши його за руку, з благанням гляділа в його очі.

Проте ці очі говорили так красномовно і так багато, що січовик погладив її по головці. Щось схоже на ласкаву ніжність, на жалісне співчуття виявила його нахилена постать.

— Можна пробратися до Чигирина! — вимовила Маруся.

— Яким же робом, дівчино-порадонько? — спитав він, стиха усміхаючись.

— В степу стоїть батьків віз із сіном, — промовила Маруся, — воли пасуться теж у степу... Я все знаю, де й що... Запряжемо воли... Я повезу до Книшевого хутора... Там річка... За річку вже чигиринська сила!

Січовик дивився в її блискучі очі, на її тремтячу легеньку постать, що стояла перед ним, і чув, як колотиться маленьке серденько. Він почув нараз, що його мужне, загартоване серце немов розтоплюється в грудях і щось таке з ним подіялося в цю хвилину, що й опісля не міг він доладу розказати, а тільки замислювався, згадуючи.

— Хто це тобі цю думку подав, Марусю любя? — спитав січовик.

— А я знаю казку, — відповіла Маруся, — так дівчина від розбійника утікала...

*

Тихо посувався величезний віз степовим шляхом; при світлі погасаючих зір мигтів степ, недавно викошений і вже густо й м'яко застелений молодого травою та квітками, усипаний ще незівялими стогами запашного сіна. Тихо посувався величезний віз шляхом. Тихо було навкруги.

Нараз почулося тупотіння значної кінної ватаги; праворуч показалася юрба верхових та скажено летіла до Марусиною воза.

Кілька диких, похриплих голосів здалека загукало до неї:

— Стань! Стань!

Вона спинила воза.

Миттю обступили її і питання на чужій для неї мові посипалися з усіх боків:

— Куди?... Звідки?... Чия ти?...

— З хутора, — відповіла Маруся, — Данила Чабана дочка. Везу сіно на хутір до Книша.

Заспокоєні верхівці розступилися трохи і хриплий голс мовив з досадою:

— Я ж казав вам, що фальшива тривога. А ви полохаєтесь, як степовий птах! Де ж ваші шпигуни?

Ватага рушила й під її вартою рушив далі Марусин віз.

Коло самісінького воза, чергаючи об нього, їхав уже немолодий верхівець. Очі дівчини, призвичаєні до присмерку, добре розгляділи кожну грубу рису його живого, розумного лица. Він глядів пильно на неї й без слів можна було зрозуміти його погляд: „Чудне оце мале дівча! Чудний і той, хто обібрав цю крихку цяцьку за погонича серед ночі неспокійного, непевного воєнного часу!”

— У тебе, дівчино, рідні батько та мати, чи ні? — спитав він несподівано Марусю і помітивши, що вона не розуміє його мови, каліченою українською мовою переклав їй це питання.

— Рідні батько й мати, — відповіла Маруся. — А ваші батьки та мати живі?... Багато у вас родини? — питала і його дівчинка. — Є у вас діти? Дочки, чи сїни у вас?...

— Так, у мене єсть дочка, — промовив він, помовчавши чимало.

— Велика? — питала Маруся.

Він усміхнувся. Мабуть перед його очима промайнула дуже маленька, неміцна, хрустка постать.

— В тебе завбільшки, коли ще не менша, — відповів він і тяжко замислився.

*

Іхали далі. На овиді виднівся хутір Книша.

— Господи Ти, Боже мій! Яка малеч! — мовив один із ватаги, углядивши Марусю при світлі сонця. — І їде собі байдужісінько: ні пороху, ні кулі не боїться.

— Та таку дрібноту ні одна куля, гадаю, не візьме, — відказав другий. — Все одно, що макове зерно.

— У них і дівчата не боязкі — це вже такий наїд, — устряв до них третій. — Я, скажу вам, бачив, як підчас самої колотнечі, кров хлющить, земля дрижить, і січуться, і вмирають, а вона собі ходить поміж них та виєбирує кулі своїх, наче в саду ягоди, їй-Богу!

— Та й гине ж їх скільки! — сказав ще один бесідник, що прилучився до них.

— Та всі ми загинемо так чи інак, — сказав хтось ізбоку. — В цім тільки й річ, щоб згинуту найкращим способом! От що!

Здалека донеслося кілька пострілів і гук від них, немов чари, в одну хвилину сполохнув усі інші думки, всі інші почування, і вся ватага разом перекинулася немов в одну істоту, що чутко нашорошила вуха й готова була до відсічі.

— Це з нашого боку! Напевне, це з нашого! — скрикнув молодий старшина. — Гайда, гайда! У підмогу! Це наші бються! Вперед!

Маруся не встигла ще й зміркувати до пуття, у чім річ, як уже ватага помчалася як вихор і скоро зникли всі з очей.

Віз посувався помалу вперед до Книшевого хутора.

Маруся довезла щасливо січовика до Книшевого хутора, звідки він перебравсь безпечно до Чигирина.

Марко Вовчок: Степовий гість.

Українське козацтво

„Скільки в Україні людей, стільки й козаків. Їх не треба силою збирати, як це буває в інших чужих державах. Скаже тільки влада одне слово, або військовий начальник закличе добровольців — і скільки лише треба вояцтва — стільки стане, як трава”. Так пише про наше козацтво давній літописець.

Південні наші землі опустіли, знищені і спалені татарами. Поляки щораз більше опановували Україну, розсідаючись на багатій і родючій землі та почали почувати себе панами українських земель. Польські королі за різні заслуги наділяли польську шляхту українськими землями.

Зразу поляки не мали відваги далеко посуватися. На півдні, на Кримі осіла велика татарська орда, звана Кримською. Жила вона з грабунків у різних землях та найчастіше таки на наші землі нападала. З нею боротися поляки не відважувалися. Але, коли приходили на землі, де татарська небезпека була мала, то заховувалися там дуже „хоробро”. Українських селян змушували робити панщину. Замикали церкви й віддавали їх жидам-орендарям.

Свобідний дух українців не міг знести цього польського знуцання. Тому наші селяни втікали ген далі на південь і схід, у вільний степ, куди боявся заглядати „хоробрий” польський пан і його польські та жидівські прислужники.

Тут не було польського панування. Сама ж татарська небезпека не лякала тих, що не хотіли зносити польського ярма. Їх відвага дала їм змогу втриматися тут, встоятися проти татарських загонів. Вони чи в поле їхали, чи пастися йшли свої стада, завжди мали при собі й шаблю й мушкет.

У степі жив козак свobodно. З часом число їх збільшилося, вже й самі нападали на татарські загоны. А коли вже козацтво зорганізувалось і коли дійсно стало в Україні скільки людей, стільки й козаків — задрижали ворожі столиці. Затряслась орда кримська, запалали турецькі міста, здобуті відважними козаками й злякалися поляки, що досі безкарно гуляли на наших землях. Бо козацтво й справді хотіло вже не лише хоронити Україну від татарських нападів, але й скинути польську кормигу.

Козацька фігура

Козацтво під проводом своїх отаманів підймає повстання, в яких бере участь ціла Україна. Почав ці повстання Косицький, за ним Наливайко, Лобода, Тарас Трясило, Павлюк, Гуня, Острияниця та інші. Але всі ці повстання Польща або здушила військом, або вгамувала обіцянками, яких ніколи не дотримувала.

А польські знущання не зменшувались. І не міг вже далі зносити їх український нарід, український козак. Бо козак — це вільна душа, хоробра й завзята. Приятеля не скривдить, а ворогові не подарує. Навчилися козаки жити в небезпеці, не боялися смерті. З шаблею чи мушкетом орали та сіно косили. Із зброєю й коні пасли. День і ніч мусіли бути на сторожі, щоб не напав ворог, не підпалив хати та родини не

погнав у неволю. Знав козак завжди, що приятеля в нього нема, а скрізь чигає небезпека — як не польська, то татарська.

Козаки не лише боронилися, а й нападали на ворога. Нападали на загони татарські, що тягнулись додому з грабунку на наших землях; козаки визволяли братів та сестер з важкої неволі.

Українське козацтво було чесне, одчайдушно відважне, виховане в постійній боротьбі.

І не диво, що стало воно все, якби трава в степу виросла, коли гетьман Богдан Хмельницький кинув клич: „Вибю з ляцької неволі український нарід увесь”. Стануло в лавах із шаблею в руці, й повів його Хмельницький на боротьбу з польським ворогом від перемоги до перемоги. Мов зайці втікали, поклавши вуха поляки, ледве вдаряв на них Хмельницький із козаками. Так було на Жовтих Водах і під Корсунем, так було й під Пилявцями й під Батогом. Так було скрізь, аж поки не вибив Хмельницький Україну з ляцької неволі. А в сторону Польщі гукнув: Сидіть, ляхи, і мовчіть!

Наскок козацької кінноти

Козаки рушили скоком.

Мушкетні стріли чути було щораз ближче. Незабаром почули й гамір бою.

Богдан полетів передом і побачив, як тьма тьменна татар облягла з усіх боків возовий табір. Його засипали хмарою стріл. Сам табір був закутаний димом, з якого лискавками яснів вогонь із мушкетів.

— Добувайте шаблі та списи! — гукав Богданко. — За мною!

Погнав передом із піднесенням над головою мечем. Козаки летіли з усієї сили й мов тараном ударили на татар, що штурмували ззаду.

Богданко знав із досвіду, що татари сильно бентежаться, як несподівано вдарити на них іззаду.

Татари вдиралися вже на вози. Козаки не могли встигати з лаштуванням мушкетів, щоб упору відстрілюватися: ішов рукопашний бій.

Коні й воли, всередині табору, калічені хмарою татарських стріл, казилися й дуже перепиняли козакам у обороні, бігали, перевертали все, толочили ногами...

Козаки відбивалися, чим попало: шаблями, списами, дрючками, дишлями від возів. Але ж із натуги почали мліти їм руки.

Та нараз становище змінилося. Розляглося могутнє: — Ріж та бий!

І татарам стало моторошно, — зате в козаків, що почули поміч, віджили сили. Між татарвою почалася велика метушня. Почалися вигуки на сполох.

Наскок козацької кінноти.

Наскок козацької кінноти polegшиє становище обложеним за возовою стіною.

Татари втратили надію здобути табор: ворог, що поза ними, страшніший і важніший від того, що з-поза возів відстрілюється.

— Хлопці! Вилази! Подавай далі! — гукнув отаман рухомої фортеці.

Розступилася одна стіна возів, і туди мов горох із мішка висипалося козацтво.

Як подратовані бджоли вилітають громадою з вулика, кидаються на напасника, обліплюють собою його лице, руки, лізуть до очей, бзикають люттю, мов на якомусь інструменті грають, і кусають завзято, — достоту так робили ці козаки, що роєм вилітали з-поміж возів.

Почався ще завятіший рукопашний бій. Тривав він доволі довго. Татари раді були рятувати своє життя втечею, та тікати було нікуди...

— На татарський табор! Добудемо те, що поганці на християнських землях понаграбували! — гукнув Богданко й звернув свого коня вбік, куди тікали татари. За ними кинулися козаки.

Татари розклали свій табор кільканадцять стай від того місця, де козаки стали чотирокутнім табором.

Отаман хотів там бути раніш, як татари. Боявся за долю бранців, щоб їх не вирізали татари з пімсти за свою невдачу.

І козаки пригнали до татарського табору раніш. Перша річ була скочити між бранців.

Бідний нарід страшно мучився. Чоловікам повязали сирівцями руки за спиною так туго, що сирівці відалися до живого тіла. Ніхто їх не пожалував, не попустив ременів. Дітей-недолітків не вязали, гнали гуртом, тільки гарних молодичь і дівчат везли на возах; це ж був найцінніший крам на невольничих базарах. Годували конячиною, дітей кобилячим молоком.

Як бранці побачили козаків, піднесли радісний крик, дякуючи Господеві й Матінці Божій за чудовне визволення, якого не сподівалися.

Декілька козаків позіскакувало з коней, почали розтинати бранцям сирівці. Опісля давали їм ножі в руки, і вони самі вже собі радили. Трохи далі паслися позабирані воли та корови, цілі табуни коней і отари овець. На возах було всяке награване добро: сукна, полотна, пухова постеля, дорогі килими, золотий та срібний посуд, гроші.

Цей татарський загін плюндрував на Поділлі, найбагатшій частині України. І там добре обловився.

Козаки висвободили тисячі українського квіту — дітей і молоді перед страшною татарською неволею.

А. Чайковський

Козацькі морські походи

Великою славою вкрилися відважні походи запорожців на Чорне море.

Походи ці доходять у роках 1613—1620 до небувалих розмірів і нечуваної відваги.

Козаки пливали тоді на своїх чайках по всьому Чорному морі, не даючи спокою турецькому царству, перед яким дрижав увесь тодішній європейський світ і до божевілля доводили всесильних турецьких султанів, що навіть у своїх царгородських палатах не чули себе безпечними від козаків.

Запорожці ладяться в морський похід.

Тоді наша козаччина здобуває собі світову славу своєю незрівняною відвагою та зручністю.

Сучасний турецький історик, що описує морські походи козаків, каже: „Можна сміло сказати, що не знайти на всьому світі людей сміливіших, які менше дбали б про життя, менше боялися б смерті. Люди обізнані з морським ділом оповідають, що ці очайдухи-козаки своєю зручністю й відвагою в морських битвах страшніші від усякого іншого ворога”.

Козаки не мали ані доброї зброї, ані інших потрібних річей до походу.

Про морську техніку козаків так оповідають:

Висилають наперед на Запоріжжя всякі речі, потрібні до походу та для будови кораблів; а потім ідуть туди самі козаки й будують чайки. До одної чайки береться їх п'ять шістьдесят і виготовлюють її за два тижні, бо вони майстри на всі руки.

Основою служить вербовий або липовий човен, довгий на 45 стіп; на нього набирають з дощок боки (борги) так, що доходить човен довготи 60 стіп, а ширини 10—12 стіп і такої самої глибини. Навколо обвязують його щільно та міцно обвідкою із сніпків очерету. Роблять дві керми, ззаду та спереду ставлять щоглу на вітрила і з кожного боку 10—12 весел. Помосту в човні нема й хвилі заливають його водою; але ця очеретяна обвідка не дає йому потонути.

П'ять до шість тисяч козаків виробляють за два, три тижні 80 до 100 таких чайок. В одну чайку сідає 50 до 70 козаків і кожний має дві рушниці й шаблі, 6 фунтів пороху й олова подостатком. На боках чайки 4—6 гарматок, у бочках сухарі, пшоно та саламаха. На кожній чайці прилад до означування напрямку дороги.

Так зібравшись, пливають Дніпром; напереді отаман з корогвою на щоглі. Човни йдуть так тісно, що майже один торкається другого. Турки звичайно тримають свої галери на усті Дніпра, щоб не пропустити їх. Але козаки вибирають темну ніч перед новим місяцем і викрадаються очеретами.

Коли їх помітять, іде переполох по всіх прибережних краях аж до самого Царгороду.

Султан розсилає гонци по всіх прибережних краях, остерегаючи людей; але це мало помагає, бо за 36—40 годин козаки вже в Анатолії (на малоазійському побережжі).

Приїхавши, лишають при кожному човні тільки по двох козаків та двох чурів на сторожі, самі з рушницями нападають на міста, визволяють насамперед невольників, потім палять

Морем — на ворога.

Авангард-чоло козацької фльоти на бурхливих хвилях Чорного моря.

міста, забігаючи й на цілу милю від берега; згодом із здобиччю й невольниками вертаються додому.

Деколи доведеться їм зустріти турецькі галери чи інші кораблі, то роблять ось як: їх чайки підоймаються над водою тільки 2¹/₂ стопи, тому все перші вони побачать корабель, ніж звідти їх побачать турки. Тоді спускають щогли, заходять від заходу сонця й тримаються до півночі так, щоб тільки не спустити корабля з очей. Опівночі з усеї сили гребуть до кора-

Атака козацьких човнів-чайок на турецьку галеру. (Гравюра з 1622 р.)

блів і половина приготовляється до бою, а половина лишається на чайках. Козаки вбивають турецьких наставників, а залогу, що складається з козаків - невольників забирають на свої чайки разом із багатою здобиччю, палять та затоплюють кораблі й вертаються з піснею на устах додому.

• **Михайло Грушевський.**

Гамалія

„Ой, нема, нема ні вітру, ні хвилі
Із нашої України!

Чи там раду радять, як на турка стати? —
Не чуємо на чужині.

„Ой, повій, повій, вітре, через море
Та з Великого Лугу¹),
Суши наші сльози, заглуши кайдани,
Розвій нашу тугу!

„Ой, заграй, заграй, синесеньке море,
Та під тими байдаками,
Що пливуть козаки, тільки мріють шапки
Та на цей бік за нами!

¹) Великий Луг — велика низина над долішнім Дніпром, поперерізувана водами, балками, заросла пловнями, очеретами. Це був добрий колись захист козакам.

„Ой, Боже наш, Боже! Хоч і не за нами,
Неси Ти їх з України:
Почуємо славу, козацькую славу,
Почуємо, та й загинем!”

Отак у Скутарі²⁾ козаки співали,
Співали, сердеги, а сльози лились;
Лилися козацькі, тугу домовляли.
Босфор³⁾ аж затрясся, бо зроду не чув
Козацького плачу; застогнав широкий,

І шкурою сірий бугай стрепенув,
І хвилю, ревучи, далеко-далеко
У синєє море на ребрах послав.
І море ревнуло Босфорову мову,
У Лиман погнало, а Лиман Дніпрові
Тую журбу-мову на хвилі подав.

Зареготався дід наш дужий⁴⁾,
Аж піна з уса потекла.
„Чи спиш, чи чуєш. брате-Л
Хортице-сестро⁵⁾?”

Загула

Хортиця з Лугом:

„Чую, чую!”

І Дніпр укрили байдаки⁶⁾,

І заспівали козаки:

„У Туркені⁷⁾, по тім боці,

Хата на помості.

Гай, гай! Море, грай,

Реви, скелі ламай!

Поїдемо в гості.

„У Туркені у кишені

Таляри, дукати.

Не кишені трусить, —

Ідем, різать, палить,

Братів визволяти!

²⁾ Скутар(а) — передмістя Царгороду, де була тюрма. ³⁾ Босфор — морський залив під Царгородом. ⁴⁾ Це Дніпро, який у наших піснях величають дідом. ⁵⁾ На строві Хортиці була найстарша Запорізька Січ. ⁶⁾ Козацькі човни. ⁷⁾ Туркеня — у збірному значінні — турки.

„У Туркені яничари⁸⁾
І баша⁹⁾ на лаві.
Гой-ги, вороги!
Ми не маєм ваги:
Наша воля й слава!”

Пливають собі, співаючи
Море вітер чує.
Попереду Гамалія
Байдаком керує.

— Гамаліє! Серце мліє:
Сказилося море.
— „Не злякає!” —

І сховались
За хвилі, за гори.

Дрімає в гаремі¹⁰⁾, в раю Византія¹¹⁾
І Скутар дрімає; Босфор клекотить,
Неначе скажений, то стогне, то вие,
Йому Византію хочеться збудить.
„Не буди, Босфоре, буде тобі горе!
Твої білі ребра піском занесу,
У мул поховаю!” — реве сине море. —
„Хіба ти не знаєш, яких я несу
Гостей до султана?”

Так море спиняло
(Любило завзятих, чубатих словян¹²⁾).

Босфор схаменувся. Туркеня дрімала,
Дрімав у гаремі ледачий султан.
Тільки у Скутарі, в склепу¹³⁾ не дрімають
Козаки сердеги. Чого вони ждуть?
По-своєму Бога в кайданах благають,
А хвилі на той бік ідуть та ревуть.

⁸⁾ Яничари — це було турецьке військо з християнських дітей, яких виховували у ненависті до всього християнського. ⁹⁾ Баша або папа — військовий начальник. ¹⁰⁾ Гарем — кімнати турецьких жінок; тут: у розжосах. ¹¹⁾ Византія — стара назва на Царгород (Константинопіль). ¹²⁾ Чубаті слов'яни — запорожці, що носили чуби (оселедці) на голві. ¹³⁾ у тюрмі під землею, в льоху.

„О, милий Боже України!
Не дай пропасти на чужині,
В неволі вольним козакам!
І сором тут і сором там —
Вставать з чужої домовини,
На суд Твій праведний прийти,
В залізі руки принести,
І перед всіми у кайданах
Стать козакові!...”

— „Ріж і бий!
Мордуй невіру бусурмана!” -
Кричать за муром.

Хто такий?
— Гамаліє! Серце мліє:
Скутарь скаженіє!
— „Ріжте, бийте!” — на фортеці
Кричить Гамалія.

Реве гарматами Скутара,
Ревуть, лютують вороги;
Козацтво преться без ваги —
І покотились яничари.

Гамалія по Скутарі,
По пеклу гуляє,
Сам хурдигу¹⁴⁾ розбиває,
Кайдани ламає.

— „Вилізайте, сірі птахи,
На базар до паю!”
Стрепенулись соколята,
Бо давно не чули
Хрищеної тії мови...
І ніч стрепенулась:
Не бачила, стара мати,
Козацької плати.
Не лякайся, подивися
На бенкет козачий!

Темно всюди, як у будень, —
А свято чимале!
Не злодії з Гамалієм
Ідять мовчки сало
Без шашлика¹⁵⁾.

¹⁴⁾ тюрму. ¹⁵⁾ шашлик — бараняче м'ясо, перетикане салом.

— „Засвіtimo!”

До самої хмари
З щоглистими кораблями
Палає Скутара.
Византія пробуркалась,
Витріщає очі,
Переплива на допомогу,
Зубами скрегоче.

Реве, лютує Византія,
Руками беріг достає;
Достала, зикнула, встає
І на ножах в крові німіє.
Скутар, мов пекло те, палає,
Через базари кров тече,
Босфор широкий доливає.
Неначе птахи чорні в гаї,
Козацтво сміливе літає.
Ніхто на світі не втече!
Огонь запеклих не пече.
Руйнують мури; срібло, злото
Несуть шапками козаки
І насипають байдаки.
Горить Скутар, стиха́ робота,
І хлопці сходяться; зійшлис
Люльки з пожару закурили,
На байдаки — та й потягли,
Рвучи червоні гори-хвилі.

Пливають собі, ніби з дому,
Так буцім гуляють,
Та, звичайне — запорожці,
Пливучи співають:

„Наш отаман Гамалія,
Отаман завзятий,
Забрав хлопців та й поїхав
По морю гуляти, —
По морю гуляти,
Слави добувати,
Із турецької неволі
Братів визволяти.
Ой, приїхав Гамалія
Аж у ту Скутару, —
Сидять брати запорожці,
Дожидають кари.

Ой, як крикнув Гамалія:
„Брати, будем жити, —
Будем жити, вино пити,
Яничара бити,
А курені килимами,
Оксамитом крити!”
Вилітали запорожці
На лан жито жати;
Жито жали, в копи клали,
Гуртом заспівали:
„Слава тобі, Гамаліє,
На весь світ великий,
На всю Україну,
Що не дав ти товари
Згинуть на чужині!”

Пливають, співаючи; пливе
Позад завзятий Гамалія,
Орел орлят мов стереже.
Із Дарданелів¹⁶⁾ вітер віє,
А не женеться Византія:
Вона боїться, щоб Чернець¹⁷⁾
Не засвітив Галату знову,
Або гетьман Іван Підкова
Не кликнув в море на ралець.
Пливають собі...

А із-за хвилі
Сонце хвилю червонить;
Перед ними море миле
Гомонить і клекотить.

Гамаліє! Вітер віє —
Ось-ось наше море!...
І сховалися за хвилі,
За рожеві гори.

Тарас Шевченко.

¹⁶⁾ Дарданелі — морська вузина, що веде з Мормурового моря до Егейського, ¹⁷⁾ Чернець — то гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний (1614—22), що робив походи на Кафу, Варну, Синоп і Царгород.

Козацькі звичаї

Запоріжці не всі проживали на Січі, але мешкали по степах, на ловах і господарстві, або сиділи в різних місцях на сторожі й засідках, чекаючи татарів. На Січі у звичайний час була тільки залога, зложена з кількох сот людей. Лише перед воєнним походом збиралося тут більше число козаків.

Запорізьке військо було піше й кінне. Кожний козак старався мати коня до походу, але до бою запорожці йшли пішо. Козацька зброя була шабля й рушниця. Бідніші мали тільки луки, списи й топори. Підчас воєнного походу козак ніс також лопату, сокиру, шнури, косу й інші потрібні знаряди. Спочатку запоріжці не мали окремого вбрання й одягалися так, як міщани або селяни. Потім козацька старшина почала носити гарніше вбрання: підспід жупан, підперезаний поясом, наверх жупан з довгими рукавами, що були розрізані на кінці, широкі шаравари, шапку з високим верхом, чоботи з халявами. Але бідніші козаки вбиралися просто, як то співали у пісні: »На козакові шапка-бирка, зверху дірка, травою підшита, вітром підбита, — куди віє, туди провіває, козака молодого прохоложає!«

Ноша козацьких старшин.

На чолі всього запорізького війська був гетьман. Він був найвищий начальник козаків, давав накази війську, проводив у воєнних походах, правив на Січі й на цілому Запоріжжі. Його відзнакою була булава, — срібна палиця з галкою на кінці. Як гетьман виходив перед військо, тримав булаву в правій руці. Перед гетьманом несли бунчук, палицю з довгим волосінням з кінських хвостів на кінці. Козак,

що ніс бунчук, звався бунчужний. При гетьмані була старшина. Писар писав усі військові письма, оповіщення. Його відзнакою була печатка, каламар і перо. Обозний мав нагляд над козацьким табором і гарматами. Судді судили козацькі провини. Осаули розвозили накази гетьмана до війська.

Військо ділилося на полки по тисячі людей. Над кожним полком був полковник. Його відзнака була мала булава або пірнач. Сотники проводили сотнями, отамани десятками або куренями. Старший, що проводив на Січі в неприязності гетьмана, звався кошовий. Хоружі несли козацькі прапори. Кожний полк мав окремий прапор із своїм знаком: на одному був козак з рушницею і шаблею, на другому хрест, сонце й місяць, на іншому меч або стріла.

Козаки мали також свою музику, довбушів, що били в барабани, трубачів з трубами й сурмачів із сурмами. Козаки звали себе товаришами. В листах до себе: »панове товариство« або »панове молодці«.

Для важних справ козаки скликували раду. На майдан на Січі виходили довбуші та били в барабани. На цей знак козаки виходили з своїх куренів і ставали у велике коло, лишаючи посередині вільне місце. Тоді приходила старшина, — гетьман, писар, обозний, судді, осаули, полковники і ставали посеред війська. Гетьман казав, для якої справи скликав раду, і питався, яка думка товариства. Тоді про-

Козацький табор.

мовляла наперед старшина, потім і козаки, а на кінець усі окликами давали знати, як треба порішити діло.

На раді відбувався також вибір нового гетьмана. Старий гетьман, що через неміч або старечий вік не хотів гетьманувати, скликавав раду й зрікався свого уряду: на килим, застелений посеред військового кола, складав свої відзнаки, булаву й бунчук. Тоді старшина й старі заслужені козаки, що мали повагу між товариством, подавали імена кандидатів на гетьманський уряд. Вибраний гетьманом спочатку відмовлявся, говорив, що він недостойний того уряду, просив вибрати когось іншого. Але козали вітали його окликами, кидали вгору шапки й силували стати гетьманом.

Тоді старшина давала йому гетьманські відзнаки, й він починав старшувати над усім військом.

Нових козаків набирали на Січ весною. Хто мав охоту стати запоріжцем, споряджував човен, набирав усяких припасів і їхав Дніпром на Низ. Кошовий відбував перегляди тих добровольців. Хто показався нездатний до війська, того від-

силали додому, але його припаси лишалися на Січі. Придатних до воєнної служби записували в реєстр, цебто спис війська. Новобранця приділяли до якогонебудь куреня, під владу отамана. Він звався новиком або чурою. Таких новиків на один курінь приходило тридцять і більше, старих же козаків було тільки десять. Чура три роки відбував пробу у війську та в усім слухав старшого козака. Він чистив зброю, вчився стріляти з рушниці і з лука, заправлявся до

Печатка запорізького війська.

Лави козацького війська в поході.

шаблі, пильнував козацькі коні, помагав у всякому ділі. Чурів козаки тримали дуже гостро, карали суворо за кожну провину, особливо підчас війни; коли хто важився б тікати з поля бою, карали його смертю. Але під доброю рукою старого запоріжця чура вчився витривалости, хоробрости й військових звичаїв та ставав потім добрим лицарем — козаком.

Козацькі пісні

Козацька доба полишила нам багато справжніх історичних пісень, що оспівують історичні події й постаті, або характеризують у загальних рисах цю добу.

Це пісні про довговікову боротьбу українського народу з татарами й турками. Вони змальовують картини про несподіваний наскок татарів у часі жнив, розграбування та спалення сіл, втечу людей перед напасниками, постій орди, паювання добичі, полон молоді; поворот козаків із переможної виправи на бусурмен, козацький постій і пожежу в степу, битву з татарами й турками.

Але про козацько-польські війни менше збереглося пісень. На першому місці стоять згадки про події з часів Хмельницького, такі, як битва під Жовтими Водами 1648 р., славна козацька перемога; битва під Берестечком 1651 р. та про козацьких отаманів, що заступалися за справи народніх мас.

Голосним відгомонам відбилося в народніх історичних піснях ненависне господарювання царського війська в Україні. Ще сильніше нарікання викликало змагання царя Петра I. до цілковитого винищення городового козацтва висилкою цілих полків у далекі північні та східні сторони для будування фортець, як це засвідчують пісні про тяжкі роботи при копанні каналів, про пості царського війська, що кривдило та грабувало українську людність.

Дуже також живо збереглася в піснях пам'ять про відбирання землі в запоріжців царським урядом та остаточне знищення Січі царицею Катериною II. в 1775 р.; далі пісні про розграбування козацького добра, ув'язнення старшини й вивезення кошового Кальнишевського на далеку північ та втечу запоріжців на турецьку землю за Дунай.

Ці пісні, надихані щирим жалем і спочуванням для запоріжців, попереплітані згадками про козацьку славу, показують, що в Січі народні маси добачували свій ідеал, та що на запоріжців покладали всю надію в тяжких змаганнях до волі та кращого життя.

Гноблення селянства польською шляхтою, що було найсильнішою спонукою до загального українського повстання під проводом Хмельницького, а пізніше викликало бунти гайдамаків, як відпір проти нестерпних господарських і політичних відносин, — це гноблення знайшло собі яскраве освітлення в цілій низці пісень: про втечу селян у степи та переймання й карі втікачів, убивства, зраду жидами гайдамаків.

Селянські бунти знаходили підпору на Січі, де польська рука не могла досягти втікачів, самі козаки - запоріжці теж дуже часто приставали до гайдамаків, тому історичні пісні про гайдамаків звязані темою з козацькими.

Ще інші пісні змальовують козацький побут і різні хвилини з життя козака, його відносини до родини, громади, зокрема до своєї милої; вони виявляють виразні ознаки козацької доби.

Подібним до гайдамаччини явищем протесту проти соціального (економічно-господарського) поневолення українського народу поляками й жидами, були й карпатські розбійники, що також полишили по собі пам'ять у народніх переказах і піснях.

Жорстоке поневолення сільського народу та визиск його робітної сили польською та царською панівною верствою із заведенням панщини полишило по собі сумну пам'ять у цілій групі народніх пісень. Внаслідок такого утиску доходило деколи до отвертого бунту, в якому чужого пана вбивали.

Скасування панщини в Австрії 1848 р. і в Росії 1861 р. слабо зазначилося в народніх піснях.

Наслідком визвольних змагань українського народу в часі світової війни поширилося між нашим сільським людом теж чимало пісень, складених Українськими Січовими Стрільцями.

Народні історичні й політичного характеру пісні передають правдиві та нефальшовані настрої й погляди народніх мас на історичні й громадські справи.

Козацький бенкет

Люта орда з Перекопу
Жене в ясир бідні люди;
Плачуть та зідхають тяжко:
„Лихо-горе нам там буде!”
Женуть якби коней стадо,
З шерсти аркан гризе руки,
Гризе людські аж до кости.
Не кінець ще тої муки,
Бо нагаєм злий татарин
З плечей тіло вириває:

„Гей, шайтани! Гей, ви, джав-
У нас гірше вас чекає! [ри!
Будеш, діду сивоусий,
У степові стадо пасти;
А ти, хлопче кароокий,
Будеш з нами вівці красти!”
Таким словом християнів
Татарва та потішала,
А нагаєм з плечей тіло
Кавалками видирала.

Дніпро, старий, сивий батько,
Заграв, загримів водами...
Чи то вірли, чи соколи
Там так збили крилоньками?
Ні, то птаство з Запоріжжя,
З Січі - гнізда позлітало,
Перекопську орду дику
Градом - тучею напало!
Чи то вихри, чи то буря
Там полову так розносить?
Чи вовчиця так в байраці
За вовчатами голосить?
Ні, то слава Запоріжжя
Татарина впень рубає;
Бунчук, ганджар, лук довжез-
Ворон-коня відбирає; [ний;
„В славу Божу!” — галасує

Поган шаблею рубає,
Хиже птацтво та вороння
На бенкети завзиває.

Дід, дівчина, що в неволі
Мали марно погибати,
Втяли аркан, помагають
Кров невірну проливати.
Вража погань з жаху-страху
Розлетілася по світі;
А по степу лежать трупи,
Мов у літі з маку квіти.

Вертаються невільники,
Радим серцем поспішають,
Старі думи козацькіі
Степом, полем відживають.

Сидір Воробкевич.

Козак вибирається в похід

— „Соколоньку, синку! Вчини мою волю,
Продай коня вороного, вернися додому!”
— „Соколихо, мати! Не хочу продати;
Мому коню вороному треба сіncia дати.”
— „Соколоньку, синку! Хто буде робити?
Риб нам не ловити, нічого нам їсти,
Вже прийдеться мені, сину, голодом сидіти.”
— „Соколихо, мати! Пусти погуляти!
Буду гулять попереду, доленьки шукати.”
— „Соколоньку, синку! Хіба ж тепер время?”
— „Время, мати, время! Орлу раз то время!
Ой, привезу тобі, мамо, цілі три жупани,
Та щоб були ті жупани сребром проткані.
Ой, між ними один жупан із самого хана,
Ой, дібюся я до нього, злого бусурмана!
Ой, прощай же, мамо, прощай до морозів,
Привезу я худобоньки тсбі десять возів.”

Народня пісня.

З Дніпра на Дунай .

У козаків - запоріжців був дуже гарний звичай, щоб біля всякого статочного козака, не кажучи вже про військову старшину, був один, або й більше хлопців - молодиків. Ті хлопці в давні часи звалися „чурами“; вони доглядали коня та зброю свого названого батька - запоріжця, ходили разом з ним у походи й навіть у боях ставали йому в пригоді, набиваючи рушницю, або інше.

Таким хлопцям, чурам чи молодикам, доводилось у часі свого юнацького життя зазнати багато всяких пригод та небезпеки й через те вони набували собі великого хисту й ставали найзавзятішими козаками.

*

Старий чорноморський козак

Коли запоріжці рушили від свого рідного гнізда, від своєї неньки Січі, блакитне небо на сході було вже червоне від ранкового проміння сонця. Рухлива пелена повнювочної річки Сисиної, оточена зеленою пущею плавнів, скидалася тепер на рожевий килим, розгорнутий серед зеленої левади.

Чарівний був краєвид, мов дуже мистецько намальована картина; проте запоріжці думками линули туди, куди дивилися їхні сумні очі, назад, де лишилася їхня душа, ненька Січ. Усім бажалося побачити щераз хоч якінебудь ознаки рідного гнізда. І саме неначе почувуючи ці бажання, коли човни повернулися за ріг Сисиної, в далечині, над вербами, засяяв золотий хрест січової церкви, посилаючи запоріжцям останнє привітання.

По всіх байдаках козаки скидали шапки й христилися. Старі, сивоусі діди важко зідхали, завзяті козаки дивилися суворо й похмуро, молодь же січова була зовсім у іншому настрої. Вона була бадьора й весела, радіючи небезпеці далекої подорожі та новим обставинам майбутнього життя.

А. Кащенко.

На степах

Що далі вони їхали, степ ставав щораз принадніший. Тоді південна частина України, усі простори, де нині Таврія та Херсонщина, була колись незайманою, степовою пустинею. Ще ні разу не зачепив плуг того зеленого моря трави; хіба гільки дикі коні, що виводились тут табунами, як у дикому пралісі, топтали траву своїми копитами. Та й чи могло бути щось краще понад той зелено-золотий океан, цяпкований та мережаний безліччю всіляких квіток. Крізь тоненькі стебельця трави визирали яскраві та темно-сині волошки, жовта зіновать стріляла вгору своїм острокінчастим верхом; біла кашка пестріла поверх трави своїми шапочками; а в холодку поміж травою, як рідкий гість, занесений Бог зна ким, наливалася колосом пшениця - білоколоска. А поміж її тонкими стебельцями, чичикували куропатви, витягнувши шийки.

Повітря аж тремтіло від щебетання, крику та свисту всілякого птаства. А високо-високо на небі кружляли орли-сизоперці, то стояли хижі шуліки з розпростертими крилами, вліпивши очі в траву. Десь на далекім озері, що заховалося, не знаць де, в степу, долітав крик диких гусей. З трави, здіймаючись мірним махом крил, чайка купалася в синіх хвилях степового повітря. Ось вона розплилася в повітрі, і тільки чорною точкою мигтить; то знову з'явилася, перекинувшись крильцями і ясною грудкою блиснула проти сонця... Які ж бо ви принадні, українські степи!

Увечорі степ цілком відмінювався: цілий різноманітний простір займався вечірним, рожевим відблиском сонця й поволі темнішав щораз більше так, що видно було, як тінь перебігала по нім і ставала темнозеленою; туман ліниво підводився й розстелювався щораз густіше; дивними пахощами пахла кожна травка, кожна квітка так, що степ видавався великим вонним кадилом, на темносинім тлі неба, що переходило в чорний оксамит.

На синьому тлі небес, немов насаджені могутньою рукою плями із щирого золота, горіли червоні смуги; де-не-де білими прозорими клаптиками розкинулись хмарки, а свіжий оживлюючий, як морські хвилі, вітер ходив собі тихенько по вершках трав, ледве торкаючись своїм крилом людських облич. Рябенькі ховрашки, повилізавши із своїх нор, ставали на задні лапки й своїм свистом як вартові перекликалились на цілий степ. Цвірінькання коників ставало щораз голосніше. Іноді на від-

люднім озері розлягався лебединий крик, що як срібло бринів у водусі.

На спочинок подорожні зупинялися серед степу, вибирали пригоже місце й розкладали вогонь. Повечерявши, козаки лягали спочивати, пустивши спутані коні на пашу, і спали, порозлягавшись на свитках. На них із висот споглядали ясні зорі. І чули вони своїм ухом увесь рух і життя кошашиного царства, що кишіло в траві: увесь галас, свист, тріскотіння, цвірінкання, — все те голосними струнами бриніло серед ночі, очищалося у свіжому повітрі й заколісувало на сон. Коли ж хто часом уночі прокидався, то цілий степ видавався йому немов засіяний безліччю свято-іванських мушок. Нераз, несподівано на небі, десь далеко, в кількох місцях бралася заграва; це горіли в лугах, або над берегами річок сухі очерети, а в срібнорожевім сьйві вогнів чорні стаї лебедів, що летіли на північ, здавалися хустками, що їх підхопила буря та несе світами.

Микола Гоголь.

Карта козацької України (чужа гравюра).

Вибір гетьмана

У неділеньку, у святую,
У досвітнюю годину,
У славному — преславному
Місті Чигирині,
Задзвонили в усі дзвони,
З гармати стріляли,
Превелебную громаду
До купи скликали.
Із святими корогвами,
Та з пречесними образами,
Нарід з попами
З усіх церков на гору йде,
Мов та Божа бджола гуде.

З монастиря святого
У золоті аж сяє,
Сам архимандрит вихожає,
Акафист читає,
Поклони покладає.

Поважно та тихо,
У раннюю пору,
На високу гору
Сходились полковники.
І військо, як море,
З знаменами, з бунчуками,
З лугу виступало,
Та на трубах вигравало,
І на горі разом стало.

Замовкли гармати,
Онїміли дзвони,
І громада покладає
Земнії поклони.
Молебствіє архимандрит
Сам на горі править,
Святого Бога просить-хвалить,
Щоб дав їм мудрости дознати,
Гетьмана доброго обрати.

І одногласне, одностайне
Громада вибрала гетьмана, —
Преславного Лободу Івана,
Лицаря старого,
Брата військового.

У труби затрубили,
У дзвони задзвонили,
Вдарили з гарматї,
Знаменами, бунчуками
Гетьмана учрили.

Гетьман старий ридає,
До Бога руки здіймає,
Три поклони покладає
Великій громаді
І, мов дзвоном дзвонить,
Говорить:
„Спасибі вам, панове-молодці,
Преславнії запорожці,
За честь, за славу, за повагу,
Що ви мені учинили.
А ще б краще ви зробили,
Як би замість старого,
Та обрали молодого
Завзятого молбдця,
Преславного запорожця.
Павла Кравченка-Наливайка.
Я стар чоловік, не здужаю
встати,

Буду йому пораду давати,
По-батьківськи научати,
Як на ляха стати.

Тепер прелютая година
На нашій славній Україні:
Не мені вас, братця,
На ляха водити,
Не мені тепер, старому

Булаву носити.
Нехай носить Наливайко,
Козакам на славу,
Щоб лякались вражі ляхи
У своїй Варшаві".
Громада джмелем загула:

У дзвони задзвонили;
Гармата заревла,
І бунчуками вкрили
Преславного запорожця,
Павла Кравченка-Наливайка.

Тарас Шевченко.

Козацька слава

Рідко може є в Україні добра людина, щоб ізжила вік, та не була ніразу в Києві.

А вже хто був, то знає Братство, знає цю високу дзвіницю, муровану кругом ограду, цю пятиголову — пишно з переднього лиця розмальовану церкву, ті високі камениці по боках.

Отже років за двісті тому, тоді як отой Шрам був у Києві, все це було інше.

Тоді ще стояла дерев'яна церква Гетьмана Петра Сагайдачного; й огради й дзвіниця і всі братські школи — усе те було дерев'яне. У середині в монастирі ріс тоді густий старосвітський сад. Була то колись благочестива пані Ганна Гулевичівна, що подарувала на Братство свій двір із садом. І на тому то дворі Гетьман Сагайдачний церкву збудував і монастир братський із школами устроїв, щоб теє Братство дій козачих, міщанських і всяких учило, людям у темноті розуму загинути не давало.

— Ходімо оглянути цей монастир.

А було тоді на що там подивитися. Придавсь один чернець на малювання і пообмальовував не то церкву, але й саму ограду довкола Братства, що вже на яку дивовижу, а в Братство люди-прочани йшли дивитись на малювання.

Що тільки в Біблії написано, усе чернець той, мов живе списав скрізь по монастиреві. То ж святе саме по собі, а то таки й наше козацьке лицарство було там скрізь по ограді помальоване, щоб народ дивився та не забував, як колись за батьків та за дідів діялося.

Був там намальований і Нечай і Морозенко. Круг його горять костели й замки, а він січе - рубає, топче конем ляхів з недоляшками. Іще й підписано: Лицар славного Віійська Запорізького, а над ляхами: А це прокляту щі ляхи!

Знаєте, тоді ще Хмельниччина тільки що втихла, так любив народ, дивлячися, споминати, як наші за себе оддячили.

А ченці собі любили мирянам у голову задовбувати, що нема в світі ворога над ляха. — Пали, рубай його, вивертай з корінням, то й будеш славен і хвален, як Морозенко.

Був там і козак Байда, що висів ребром у турків на гаку, і не зломив своєї віри.

Так те все там помальовано, щоб усяке знало, які то колись були лицарі в Україні.

Був і Самійло Кішка, що й досі про нього співають кобзарі, як він попавсь у турецьку неволю, і п'ятдесят чотири роки був на галерах у кайданах, за замками та, як Господь допоміг йому й Мати Божа і себе, і товариства півчвертаста визволити, і як, узявши цю галеру, приплив до козаків і корогви хрещаті давні в кишені козакам привіз — не зневажив козацької слави.

Пантелеймон Куліш

Маруся Богуславка

I.

Що на Чорному морі,
На камені біленькому,
Там стояла темниця камяная.
Що у тій то темниці пробувало сімсот козаків,
Бідних невольників.
То вже тридцять літ у неволі пробувають,
Божого світу, сонця праведного в вічі собі не видають.
То до їх дівка - бранка,
Маруся, попівна - Богуславка,
Прихождає,
Словами промовляє:
„Гей, козаки, ви бідні невольники!
Угадайте, що в нашій землі християнській за день тепера?“
Що тоді бідні невольники зачували,
Дівку - бранку,
Марусю, попівну - Богуславку,
По річах пізнавали,
Словами промовляли:
— „Гей, дівко - бранко,
Марусю, попівно - Богуславко!
По чім ми можемо знати,
Що в нашій землі християнській за день тепера?
Що тридцять літ у неволі пробуваєм,
Божого світу, сонця праведного у вічі собі не видаєм.
То ми не можемо знати,
Що в нашій землі християнській за день тепера.“

Тоді дівка - бранка,
Маруся, попівна - Богуславка,
Тее зачуває,
До козаків словами промовляє:
„Ой, козаки, ви бідні невольники!
Що сьогодні у нашій землі християнській великодня субота,
А завтра святий празник, роковий день Великдень”.
То тоді ті козаки тее зачували,
Білим лицем до сирі землі припадали,
Дівку - бранку,
Марусю, попівну - Богуславку,
Кляли - проклинали:
— „Та бодай ти, дівко - бранко,
Марусю, попівно - Богуславко,
Щастя й долі собі не мала,
Як ти нам святий празник, роковий день, Великдень ска-
То тоді дівка - бранка, [зала!”
Маруся, попівна - Богуславка,
Тее зачувала,
Словами промовляла:
„Ой, козаки, ви бідні невольники,
Не лайте мене, не проклиняйте!
Бо як буде наш пан турецький до мечети виїжджати,
То буде мені, дівці - бранці,
Марусі, попівні - Богуславці,
На руки ключі віддавати:
То буду я до темниці приходядати,
Темницю відмикати,
Вас всіх, бідних невольників, на волю випускати.”

II.

То на святий празник, роковий день Великдень,
Став пан турецький до мечети відїжджати,
Став дівці - бранці,
Марусі, попівні - Богуславці,
На руки ключі віддавати.
То дівка - бранка,
Маруся, попівна - Богуславка
Добре дбає, —
До темниці приходядає,
Темницю відмикає,
Всіх козаків,
Бідних невольників,
На волю випускає.

Народня дума

Перед Хмельниччиною

З початком XVII століття ставало українському народові щораз тяжче жити.

Польські пани випрошують у свого короля всякі „пустині“ в Україні (дарма, що в тих „пустинях“ були свої господарі — українські люди!), будують міста, містечка, замки, замочки й туди закликають селян на „слободу“ — давали волю на 10, 20, або на 30 літ! Одначе ці 30-літні „слободи“ кінчалися та народ ставав панськими підданими.

Настав для панів рай. Палять ліси, скільки оком сягнути — на поташ; засівають безмежні лани пшеницею, та все те вивозять закордон. Але вести панові таку господарку не наруку. То ж великий клопіт!

Найшэв собі він помічника — жида! До XVII століття жиди тільки де-не-де по містах сиділи, а тепер у XVII ст. розсипалися по всіх панських фільварках, маєтностях. Жид панові й продає, що там треба, поташ і салітру добуває, корчмою орудує, в оренду всячину бере. З усього він і дохід добуває та на гроші переведе.

Дійшло до того, що польські старости віддавали в оренду староства та самі спокійно бавилися досхочу в своїй Варшаві. Жид став правою рукою польського пана - дідича, ворога українського народу.

Але це ще не все! Бувало й таке, що людям того стерпіти не можна було. Діло в тому, що польський уряд на церкву дивився, як на своє джерело доходу, як на млин або коршму. Тому пан віддавав церкву в оренду жидові, а жид лупив гроші з народу за те, що дав ключі в неділю від церкви, або не дозволяв молитися в церкві, святити паски, христити дітей.

Це все обурювало людей, — злість виявлялася й на жидів і на панів, що такі позаводили порядки, тому теж за деяких 10—20 літ ненависть до жида виросла страшенна, і коли вибухла Хмельниччина, то однаково діставалося й жидові й панові.

Повстання Хмельницького

З польської неволі визволив Україну гетьман Богдан Хмельницький.

Він був з малого шляхотського роду. Його батько Михайло був урядовцем у Чигирині й мав свій хутір у сусіднім Суботові. Богдан вчився у Києві й Ярославі в Галичині. Року

1620 попав він у турецьку неволю, але по двох роках визволився з неї. Тоді пішов до козацького війська й по кількох роках став сотником.

За якийсь час козацька рада вибрала Богдана Хмельницького гетьманом і передала йому булаву давніх гетьманів.

Богдан Хмельницький зараз почав приготуватися до війни з поляками. До помічі взяв собі кримських татарів. Татари були дотепер ворогами України. Але гетьман думав, що поляки ще гірші вороги українського народу й наперед їх треба побити, — на татарів прийде черга колись пізніше. Татари присягалися, що служитимуть вірно запоріжцям і українцям не братимуть в полон.

З початком 1648 р. Богдан Хмельницький вирушив проти поляків. На Жовтих Водах він стрінувся з польським військом, що було під проводом Степана Потоцького, й по кількох днях облоги добув польський табор. Степан Потоцький був поранений і вмер у козацькій неволі. Проти Хмельницького поляки вислали реєстрових козаків з їх полковниками-шляхтичами. Але реєстрові побити шляхту й прилучилися до повстанців.

Тоді Хмельницькому заступило дорогу головне польське військо під старими польськими гетьманами Миколою Потоцьким і Калиновським. Під Корсунем прийшло до нової битви. Козаки окружили поляків з усіх сторін і почали стріляти з гармат. Поляки не могли видержати й піддалися. Обидва гетьмани попали в неволю, разом з ними багато шляхетського війська. Козакам дісталася велика добич, зброя, гармати.

Велика радість запанувала в Україні по тих двох перемогах. Покінчилося давня неволя, прийшов кінець польському пануванню, Україна почала нове життя.

Повстання пішло по всіх містах і селах, мов вогонь. Селяни виганяли панів і жидів, міщани вязнили польських урядовців і ксьондзів. Хто тільки був здатний до війни, брав зброю і йшов до козацького війська.

Повстали тоді великі селянські полки, що воювали з поляками. Найбільшу ненависть стягнув на себе князь Ярема Вишневецький. Він був правнуком основника Січі Дмитра Вишневецького, але нічим не був подібний до свого прадіда.

Богдан Хмельницький.

Він кинув свою віру й перейшов на латинство, та як відступник ненавидів своїх земляків. У війні з козаками він показував велику жорстокість, страшно карав селян, що пристали до повстання, сліпив і калічив нещасних людей. З ним воював селянський полковник Максим Кривоніс, побив гордого князя й вигнав з України.

В обороні перед польським нападом брали участь навіть жінки й хлопці

Але війна з поляками ще не скінчилася. Польські пани вибрали собі трьох нових полководців до боротьби з козаками. Всі три вони не дуже були здатні до війни; один розумівся на воєнному ділі, але був дуже старий, другий був учений, але ніколи не воював, третій був занадто молодий. Хмельницький назвав їх коротко: перина, латина, дитина.

Поляки вибралися на війну, як на весілля, їхали із службою, везли вози повні всякого добра, відгрожувалися, що козаків розженуть самими нагайками. Та Хмельницький заступив їм дорогу під Пилявцями на Волині й ударив на польський табор. Тоді на поляків прийшов такий страх, що й старшини й військо почало втікати, мов божевільні. Ніхто не хотів слухати наказів, кожен дбав тільки про те, щоб знайтися як найдалше від грізних запоріжців. Всі три польські полководці

побігли перші. На місці лишився великий табір, повний усього багатства й розкоші. Гармати, шатра, воли, дорогі килими, убрання, шаблі, оправлені золотом, мушкети, сідла, всякі присмаки печені й варені, меди, вина, — все те забрали козаки.

— „Добре, добре пани вибрались на весілля й бенкет на славу завдали: тільки кошту багато положили, сто тисяч скарбу промарнували”, — так співали козаки. Запорізьке військо добуло нову славу, поляки вкрились вічним соромом.

З-під Пилявець гетьман пішов до Галичини. З радістю вітали запоріжців мешканці галицької землі.

Вїзд Богдана Хмельницького до Києва.

Вже триста літ минуло, як Галичина перейшла до Польщі, ніхто й не тямив панування своїх князів, ніхто не мав надії, що поляки колись вступляться з української землі. Але тут несподівано ввійшли українські війська. Всі кинулися до повстання, навіть і та шляхта, що лишилася вірна українському народові. З усіх міст і сіл виганяли поляків, всюди заводили свою управу.

Богдан Хмельницький задержався під Львовом, але не хотів нищити давньої столиці українських князів і прийняв окуп від львівських міщан.

Піотім пішов у Холмщину, в цю нещастям биту землю, що найбільше терпіла від поляків. Став знову під Замістям, але думав іти ще дальше, аж на Варшаву.

І. Вернигірський.

Українська Держава за гетьманування Б. Хмельницького.

Під Корсунем

Багато подій з минулих часів життя України бачив Корсунь. Невелике це місто було за часів Козаччини, а проте багато важило в житті України через те, що стояло в осередку козацьких земель і до того — на битому шляху з Запорізької Січі та Чигирина на Білу Церкву, а далі на Київ, Львів та Варшаву.

Через той битий шлях Корсунь зазнавав багато лиха, бо як тільки татари набігали на Київщину, або Білу Русь, то вже вони не минали Корсуня. У пізніші часи, коли почалася боротьба України з Польщею, Корсунь не один раз переходив з рук до рук.

Скільки то разів Корсунь руйновано й випалювано до останньої хати, так того ніхто й не злічив би, а все ж таки після всякого руйнування люди, що переховувалися в часі руїни по лісах та байраках, знову збиралися до своїх зруйнованих осель і відбудовували їх удруге, бо дуже вони любили свою рідну крутоберегу річку Рось та свої кучеряві садки й зелені левади, що широким килимом стелилися до Росії в захисному куті річки.

За часів великого руху українського народу під проводом Богдана Хмельницького, у Корсуні було не менше, як сот три хат та дві невеликі церкви; на високому клині, що Рось обмивала з трьох боків, невеликий замок, збудований власником Корсуня Вишневецьким.

Край міста, недалеко від Росі, стояла причілкою до вулиці хата козака Цимбалюка. Ця хата була велика, під новим солом'яним дахом, з чотирьома вікнами в двір, широкою навкруг хати призьбою. Усередині хату поділено на дві світлиці, де містився Цимбалюк з жінкою й дочкою, просто проти сіней була пекарня, а вліво від сіней була одна невелика світлиця. Цю світлицю Цимбалюк прибудував до хати торік, маючи надію, що його єдина дочка Пріся, що саме стала на виданні, житиме в рідному куточку й після одружіння.

Данило Цимбалюк козакував з молодих літ. Першим походом, що в ньому Данило брав участь, був славний похід гетьмана Сагайдачного на турецький город у Крими Кафу, року 1616. У цьому поході він добув досвід — як рубати ворогів, лазити на ворожі мури та башти й визволяти земляків з бусурменської неволі. На другий рік він руйнував, з цим таки Сагайдачним, турецький Трапезунт та палив околиці Царгороду. Рубався з турками під Хотином, де Сагайдачний навкіи прославив козаків — синів України.

А. Кащенко.

Славні побратими

Неспокійно було в Україні. Від села до села переходили звістки про те, що швидко мають прийти запоріжці визволяти людей від польського панування.

Багато молодих юнаків, що були завзятіші, тікали тоді від ляхських панів, мандрували на Січ; щоб за рідний край битися разом із запоріжцями.

По селах і по містах люди напружено прислухались до всякої звістки, хвилювалися та юрбами вибігали назустріч усякому подорожньому.

Вже не вперше з заперізької Січі прилітали в Україну вірли-запоріжці на поміч поневоленим братам. Приводив їх Лобода, приводив Тарас Трясило і Павлюк і Острияниця і багато інших отаманів, так, що от уже пів віку, як мало не щоріку повставала на поляків то Правобережна, то Лівобережна Україна.

За ті повстання поляки люто мстилися й на козаках і на селянах, одначе своєю пімстою вони тільки дратували наших людей, гартували їхні душі та збільшували в них бажання скинути з себе нестерпне польське ярмо й вибитися на волю.

Надія на перемогу не вгасала в Україні. Вогонь повстання жеврівся під попелом попалених ляхами українських сіл і досить було невеликого вітру з Запорізької Січі, щоб вогонь цей знову спалахнув полум'ям.

У чистому полі, на широкому роздолі, ледве помітним шляхом їхала на добрих конях козацька кіннота. Попереду козаків, у кармазинових жупанах, сяючи на сонці дорогою зброєю, басували кіньми славні побратими, Данило Нечай та Іван Богун.

Запоріжці дуже любили Нечая за його щиро-козацьку вдачу й дуже поважали Богуну за його сприт і розум. Ніколи не було кращого побратимства для військової справи, як побратимство Нечая з Богуну, бо давав Богун Нечаєві поради, як перемогти ворогів, а той перемагав.

Обидва козаки давно покинули рідні оселі й пішли на Січ, бо тільки там і була воля, звідтіля тільки й можна було допомагати рідній Батьківщині.

Не було ні одного повстання, щоб у ньому побратими не брали участі. Вони ходили на поляків, на Крим та на турецькі землі, і в цих походах і війнах Богун не один раз рятував свого шпаркого друга від смерті.

Така була пора, коли Богдан Хмельницький

Гетьманська булава і пірнач

Козацька шаблюка.

Давня козацька гармата

підняв повстання проти поляків. Хмельницького побратими добре знали. Він для січовичів був свій. Через те, коли Хмельницький прибув до Січі збирати товариство, Нечай та Богун перші приєдналися до нього й підчас усієї війни з поляками ставали йому в послузі великій.

Тепер, після перемоги над польським військом під Жовтими Водами й під Корсунем, Нечай та Богун пішли приєднувати до повстання проти поляків усі західні українські землі.

Вони вийшли з Білої Церкви з кількома десятками запорізького братства, швидко згуртували біля себе великий загін та йшли Київщиною на Поділля, лишаючи поза собою попалені панські будинки та зруйновані польські замчища.

* * *

Два місяці Нечай та Богун нарізно билися з поляками. Вони озброювали селян, навчали їх воєнного ладу, добували з ними польські замки та вибивали хоругви ляцького війська, що були по великих містах. Коли в них під рукою ставало вій-

Бій Нечая з поляками.

ська більше, ніж було треба, вони поділяли його на два, або й на три загони, доручаючи кожний відділ доброму другові, досвідченому в військовій справі.

До цих відділів знову приставали озброєні люди, бо чутка про повстання розійшлася вже по всій Україні. Нові загони знов поділялися та знову наростали й так воно йшло, аж поки вся молодь озброїлася й поробилася козаками, а в Україні не лишилося нікого з ворогів.

А. Кащенко.

Від Хмельницького до Дорошенка

Великий і славний гетьман Богдан Хмельницький довго воював і перемагав поляків, аж визволив Україну з польської неволі та зробив її великою та сильною державою, страшною ворогам. Але не переміг він одного, а саме смерті. Коли помер Великий Богдан, почала слабнути українська держава.

Після нього вибрано гетьманом Івана Виговського, що знав усі державні справи, бо був генеральним писарем Хмельницького.

За гетьманування Виговського почалися незгоди в Україні й внутрішні війни. До того ще й поляки знову почали мішатись у справи української держави. Вони то, щоб ще більше ослабити Україну, застрілили в Корсуні гетьмана Івана Виговського.

По смерті Виговського Україна поділилася на дві частини: Правобережну, що лежить на правому боці Дніпра й Лівобережну. Одначе за підмогою ворогів України йшла весь час братовбивна війна в Україні своїх із своїми. Війни ці дуже Україну винищили, наче напад дикої орди. Тому то часи ці звуться в історії „руїною”. Дійшло до того, що вороги поділились Україною: Польща взяла собі Правобережжя, а царська Росія Лівобережжя. Україну поділено поміж дві держави, від яких не чекати їй добра.

Тоді саме вибрано гетьманом Петра Дорошенка.

Новий гетьман бачив нещастя України й хотів її знову визволити та зєднати. Та Україна так була поруйчована, що не могла вже сама воювати з двома великими державами. Тому то Дорошенко віддався під опіку Туреччини. Сулган турецький за те, що Україна не нападатиме на його землі — обіцяв допомогу Україні визволитися.

Гетьман Іван Виговський.

З поміччю турків розгромив Дорошенко поляків, здобув Кам'янець та Львів, і Польща мусіла зріктися українських земель.

Дорошенко, дуже розумний і енергійний гетьман, хотів Україну зробити знову сильною й великою державою. Але вороги тоді були сильніші. Вони бунтували, кого могли, проти

Дорошенка й все більшала та більшала руїна. В цій безнастанній борні змінився славний Дорошенко і зрікся гетьманської булави.

Дорошенко, „сонце руїни”, справжній лицар і козак з діда-прадіда, людина бистої думки і найкращої волі, робив усе, що можна було зробити, щоб Україну, розколену Тетерею і Брюховецьким на двоє, зєдинити і зробити одною, суцільною державою. Здавалося, що дібеться того. Весною 1668 р. вся гетьманська Україна опинилася в руках Дорошенка, ще трохи-трохи й дійде до цілі. Та одна похібка, один відїзд від війська додому й все почало летіти шкереберть. Турки більше пошкодили, як помогли Дорошенкові.

Гетьман Петро Дорошенко.

Дорошенко, щоб ще більше не руйнувати рідної країни, у вересні 1676 р. зложив перед військом гетьманські клейноди. Пішов на воеводу у Вятку, а 1682 р. дістав село Ярополче і там дожив віку. Помер 1698 р.

Гетьман Іван Мазепа

Гетьман Іван Мазепа великий дипломат і опікун української культури.

Гетьман Іван Мазепа змагав до тієї самої мети, що Хмельницький, Виговський і Дорошенко, але іншими шляхами. В першу чергу працював двадцять літ невтомно і з подиву гідною енергією, щоб загоїти ті рани, які завдала краєві й народові „Руїна”. Відбудовував міста, закладав села, піклувався промислом і торгівлею, опікувався, як мало хто перед ним, школами й освітою, будував величаві церкви, хотів, щоб народ засмакував у культурнім життю та щоб зрозумів, що тільки, маючи свою власну державу, можна жити добре й гарно та користуватися усіми надбаннями культури. А робив

все гетьман Мазепа так хитро, що його північний протектор навіть не догадувався, які він має великі задуми. Вдавав вірного й послушного волі царській. Навіть Петра I. вмів піддурити, і хоч не раз ішли до нього доноси на „зрадника” Мазепу, він вмів викрутитися навіть з найгіршої халепи. Аж прийшла т. зв. північна війна. Мазепа зрозумів, що Україна мусить взяти в ній участь, бо або тепер, або ніколи. Порозумівся із шведським королем Карлом XII. і з польським королем Станіславом Лещинським та хотів разом із ними створити із Швеції, Польщі й України такий вал, що(і його ніколи й ніяка сила не могла розвалити. Але палкий і несамовито хоробрий король Карло зробив деякі похибки, Меншіков зрадою добув Мазепину столицю Батурин, а разом із нею скарб, склади зброї й поживи й недиво, що після того прийшов погром шведів і козаків під Полтавою та Переволочною 1709 р. Мазепа помер цього ж року в Бендерах, та пам'ять про нього залишилася повсякчас.

По упадку козаччини

По Мазепі билися ще, як орли в клітці, обидва Орлики, батько й син, рятували булаву й державу Апостол і Полуботок, але рятувати не могли, ані вони, ані останній гетьман Кальнишевський.

Року 1722. поставлено гетьманів під надзір т. зв. „малоросійської колегії”, зложеної із шести офіцерів, а 1764 р. скасовано гетьманський уряд. Року 1775 зруйновано безпощадно Січ і зарівняно сліди самостійного життя України.

Рівночасно повалилася Польща. Обидва противники, що довгі літа боролися з собою, лежали безсилі на землі. Галичина, що колись славилася Романом, Данилом, Львом і Юрієм I. при першій розборі Польщі дісталися під володіння Австрії (1772 р.).

Так скінчився козацький період нашої історії, такий бурливий і кривавий, такий багатий в світлі й темні хвилини. Хоч кажуть, що серед брязкоту зброї музи мовчать, то все таки й у тім періоді зроблено чимало для мистецтва й культури.

Не бракувало таких людей, як Острозькі, Могила, Ходкевич і інші, що опікувалися високими школами, церковні братства також дуже дбали про освіту, закладали друкарні, народня мова промощувала собі дорогу в письменство, а бо-

ротьба між православними й уніятами, хоч заподіяла народові чимало лиха, то все ж таки піднесла освіту нашого духовенства, як православного, так і уніятського.

І з того періоду маємо також літературні твори немалозі вартости, маємо козацькі літописи й можемо величатися такими письменниками, як Мелетій Смотрицький, Петро Могила, Рогатинець і Вишенський. На цей період припадає також поява українських народніх дум — великої слави та гордоців нашого народу.

З упадком гетьманщини й Запорізької Січі заломилася сила українського меча.

Його місце зайняло перо. Українське слово стало на сторожі українського життя.

Останнього кошового Кальнишевського вивозять на Соловки.

Гайдамаки

Ляцька влада нищила безпощадно козацтво. Але український нарід не забував козацьких часів і все наново повставав проти Польщі.

Козаки й селяни лучилися у ватаги, вибирали собі отаманів і сотників та воювали з ляцькою шляхтою. Їх називали гайдамаками.

Найславнішими вождями гайдамаків були Максим Залізняк та Іван Гонта.

В 1768. році вони підняли велике повстання проти Польщі та в місті Умані вижили всіх ляхів і жидів.

Але проти гайдамаків пішли ляхів та російські численні війська й розбили їх. Гонту серед страшних терпінь покарали смертю, а Залізняка заслали на Сибір.

Так скінчилося народне повстання проти Польщі. Погинули лицарською смертю найкращі сини українського народу, але лях — найтяжчий ворог нашої української нації — не скупав живої душі українського народу.

Запорожець Максим Залізняк. Іван Гонта — уманський сотник.

Україну поділили поміж себе два відвічні її вороги — Польща й Росія.

Прийшли тяжкі часи. Усе змінилося. В українські землі приходили з усіх стоїн чужинці та захопили в свої руки панування.

Вони з нехиттю й погордою відносилися до всего, що українське, ломили всі права, змінювали звичаї, висмівали українську мову.

З тугою згадували українці недавні часи, коли правив свій гетьман, були свої уряди, було українське військо. Вони не занедбували нічого, щоб домагатися своїх прав і твердо вірили, що мусить прийти відродження українського народу.

Гайдамаки гуляють

Минають дні, минає літо,
А Україна, знай, горить;
По селах плачуть голі діти:
Батьків немає.

Шелестить
Пожовкле листя по діброві,
Гуляють хмари, сонце спить;
Ніде не чуť людськбї мови;
Звір тільки виє, йде в село,
Де чує трупи.

Не ховали, —
Вовків ляхами годували,
Аж поки снігом занесло
Огризки вовчі.

Не спинила хуртовина
Пекельної кари:
Ляхи мерзли, а козаки
Грілись на пожарі.
Встала й весна, чорну землю
Сонну розбудила,
Уквітчала її рястом,
Барвінком покрила;
І на полі жайворонок,
Соловейко в гаю
Землю, убрану весною
Вранці зустрічають...
Рай та й годі!

А для кого?
Для людей...

А люди?
Не хотять на його й глянуть,
А глянуть — огудять.
Треба кровю домалювать,
Освітить пожаром;
Сонця мало, рясту мало
І багато хмари.
Пекла мало!...

Не спинала весна крови,
Ні злости людської.

Гайдамаки

Гуляють, карають;
Де проїдуть — земля горить;
Кровю підпилає.

Як та хмара, гайдамаки
Умань обступили
Умань затопили.
Опівночі; до схід сонця
Затопили, закричали:
„Карай ляха знову!”

Погуляли гайдамаки,
Добре погуляли:
Трохи не рік шляхетською
Кровю напували
Україну.

Тарас Шевченко

Назустріч гайдамакам.

Панщинні часи

Ляцька шляхта завела в Україні кріпацтво, або панщину. Селянин повинен був робити панові роботу без ніякої плати, і йому не вільно було вийти з цього села без дозволу пана. Спочатку панщина була невелика. Селянин мав робити на панському лані п'ять чи десять днів на рік. Але потім селянські роботи ставали все більші й більші.

В деяких дворах селянин мав робити три дні на тиждень, часом і щоденно по пів дня. Селяни платили також панові дань від хліба, худоби, домашньої птиці, бджіл і ін. За всякі провини судив селян пан і міг назначити кару, яку хотів — навіть кару смерті.

Сумне було життя хлібороба. Він мешкав у нужденній курній хаті, нераз із худобою, в холоді й голоді, у безнастанній праці. Щодня приходив до хати панський гайдук і назначав роботу. Весною орати, літом косити чи жати, восени знов косити, взимі молотити. Селянин брав шматок чорного хліба і йшов на роботу, до двора, чи на лан, чи до ліса. Часом треба було йти далеко, аж на друге село; пів дня зійшло на це, заки зайшов туди і назад вернувся. Робота йшла під оком панських наглядачів: хто трохи пристав або хотів відпочити, того не минув канчук гайдука чи економа. Серед дощу, в болоті селяни копали рови, або взимі йшли в ліс з нагінкою для панських ловів, або на цілі тижні їхали з підводами. Тяжкі були податки для панів. Ледве догодувався хлібороб теляти або лошати, вже мусів віддати його до двора; із збіжжя, з городовини, з саду пан брав десятю частину; на заклик пана треба було давати курята, качки, яйця, мід. На Різдво, на Новий Рік, на Великдень селяни мусіли йти до шляхтича з поклоном і нести йому дарунки; так само й тоді, як мали до пана яке прохання. Без дозволу пана селянин не міг купити ні продати нічого, не міг вийти в друге село. Селянські діти не могли йти до ремесла ані до школи. Шляхта нерадо гляділа на це, як селяни вчили своїх дітей, розумніших і меткіших хлопців брали до двора на послугу, або робили з них гайдуків. За непослух пан карав кріпака, як хотів. Деякі жорстокі пани за найменшу провину карали селян канчуками, так, що не один нещасливий чоловік умер від побиття у панському дворі. Страшно терпів наш нарід під ляцьким пануванням.

І. Вернигірський.

Панщина

Наступала чорна хмара — настала ще й сива:
Була Польща, була Польща, та стала Росія,
Син за батька не одбуде, а батько за сина.
Живуть люди, живуть люди, живуть слободою,
Іде мати на лан жати разом із дочкою.
Прийшли вони до ланочки: Помагай нам, Боже,
І святая неділенько, велика госпоже!
Сіли ж вони обідати, — гіркий наш обіде!
Оглянуться назад себе, аж окопом їде.
Приїхав він до ланочка, нагай розпускає:
„Ой, чом же вас, вражих людей, по троє немає?”
Ой, зачав же їх оконом та лайкою бити:
„Ой, чом же вам, вражим людям, снопів не носити?”
А в такого оконома червоні онучі,
Плачуть, плачуть бідні люди із панщини йдучи.
Повблазили волам шиї, бідним людям руки...
Набралися бідні люди за панщини муки. *Народня пісня*

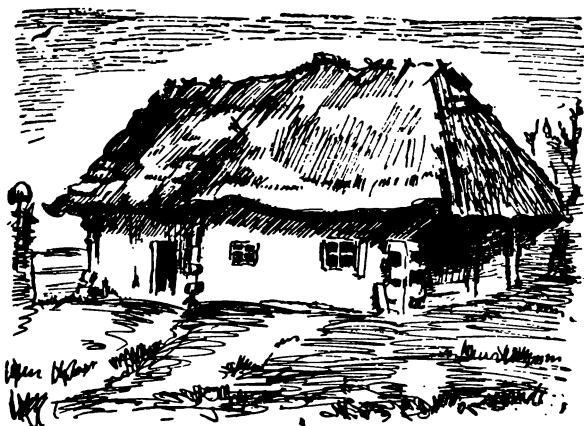
На панщині...

На панщині пшеницю жала;
Втомилася, не спочивать
Івана сина годувать.
Пішла в снопи, — пошкандибала
Воно сповитее кричало
У холодочку за снопом;
Розповилá, нагодувала,
Попéстила, і ніби сном,
Над сином сідя, задрімала.
І сниться їй: той син Іван
І уродливий, і багатий,
Уже засватаний, жонатий,
На вольній, бачиться, — бо й сам
Уже не панський, а на волі;
І на своїм веселім полі
У-двох собі пшеницю жнуть,
А діточки обід несуть...
І уміхнулася, небога.
Прокинулася — нема нічого!...
На Ївася глянула, взяла
Його, гарненько сповилá,
І копу дожинать пішла,
Покі не чути ланового.

Тарас Шевченко.

Тарас Шевченко — творець нової доби

Важкі часи настали в Україні, коли впала наша козацька держава, коли не стало гетьманів, а козацьку Запорізьку Січ на Дніпрі зруйнувала цариця Катерина. На вольній донедавна українській землі запанувала неправда й неволя. Царські вельможі й „ляшки - панки” відібрали людям землю, а їх самих зробили кріпаками. Люди перестали бути вольними і разом із своєю землею стали власністю панів-дідичів. В поті чола від світанку до ночі мусли працювати на панщині, а палські наставники лайкою і побоями знущалися над народом. А діточки малі виростали безпросвітні, мов бурян у полі. Пани позамикали школи й гнали дітей разом із батьками на панщину.

Хата, де уродився Тарас Шевченко.

Отак українському народові серед горя і знущань минали довгі літа. Лиш старі люди - дідусі, що тямали вольні, козацькі часи, розказували тайком про минулу славу.

В отакий важкий для України час народилося 9. березня 1814 року у бідній, сільській, кріпацькій хаті, в селі Моринцях, звенигородського повіту в Київщині, маленьке дитя-хлопчина. Батьки дитини звалися Шевченки і дали вони хлопчині імя Тарас. Коли минав йому другий рочок життя, переселились Шевченки з усією сімєю до села Кирилівки. А була це сімя немаленька: батько Григорій, мати Катерина,

Тарасик, три сестрички, два братчики і дідусь Іван. Всіх дев'ятеро було.

Та й гарно було в Кирилівці. Коло хати розкішний цвітник, стара, кріслата верба, за хатою садок, а там левада, засіяна квітами, а через леваду вється річенька. Тут і виростав малий Тарас. Піклувались ним добра мати та й старша сестра Катерина. І не знав Тарасик, що злидні й горе. А найбільше радісні для нього хвилини були в неділю, коли людей на панщину не гнали і всі були в хаті. Тоді вже Тарасик не відступався від діда Івана. Він же так чудово розказував про славне минуле, про те, що діялося колись в Україні. І збиралися тоді довкруги дідуся і Тарасик і сестра Ірина і брат Микитка та й усі хатні. І розказував дідусь про те, як вороги руйнували Січ, як людям землю відбирали, як ляхи над народом знущалися, та й про гайдамаків славних, що із священними ножами на катів повставали, й про отаманів Гонту та Залізняка, що карали ляхів за кривди народу. І про високі могили, в яких спочивають борці за правду і волю. Слухав Тарасик пильно дідусевих оповідань, що аж йому по-ночі снилися ці могили та й славні лицарі - запоріжці.

Отак серед забав з односельчанами над рікою в леваді і серед дідусевих оповідань минали безжурно Тарасикові роки.

Та не довго щастя тривало.

Як Тарасикові було 9 років, померла йому добра мати, а в хату прийшла злюща мачуха, що за нього зовсім не дбала, а то й побивала часто. Цілими днями бувало ховався Тарас від неї по бурянах. А раз було пішов він за село на могилу, щоб побачити ті залізні стовпи, що підпирають небо. Не знав малий Тарас, що таких стовпів немає, що про них лиш у казці розказують.

Багато лиха перетерпів за той час Тарас. На одинадцятому році його життя помер йому батько. Умираючи, батько сказав: „Тарасові нічого із майна не лишаю. Із нього буде або щось велике, тоді не треба йому мого майна, або буде з нього велике ледащо, то й майно йому ніщо не зможе”. Бачив батько, що Тарас — якась незвичайна дитина.

Отак став Тарас круглим сиротою. З цього часу й починається безталанна мандрівка малого хлопчини, який шукав людей, „щоб добру навчили”. І справді до науки та до малюнків змалку мав дивно велику охоту Тарас. Учителями були тоді дяки. І от у таких дяків вивчився Тарас писати й читати. Але гірка була це наука. Дяки були тоді п'яницями, що зну-

щалися над учнями, та й до роботи собі їх заставляли. Не стерпів довго Тарас знущань і кривди. П'яного дядя так і набив раз, а сам пішов шукати нових учителів-малярів, щоб малярства навчили. Та йому вони сказали, що з нього не вийде не то маляр, але навіть шевця доброго, ні бондаря з нього не буде.

Минало саме тринадцять років Тарасові, як він, зневірний, вернувся до Кирилівки і тут став громадським пастухом. Та замість пасти овець, Тарас залізав у буряни та на клаптях паперу розмальовував усякі малюнки та й роздивляв красу світу Божого, а череда так і розбігалася на всі боки. Не на пастуха Тарас родився. Його тягло до малярства, до чогось великого.

Тарасик у бурянах.

Один сільський маляр впізнав талант Тараса та згодився його вчити, але казав принести дозвіл від пана на науку. Пішов Тарас до пана за дозволом, а той уподобав собі його і взяв до себе на козачка-послужника. Але й лакеєм не було суджено стати Тарасові. Пан, що звався Енгельгардт, нераз приловлював Тараса, як він уночі при свічці малює, чи читає книжки. Зміркував, що добре буде вивчити малого кріпака на маляря, щоб малював йому потім даром портрети. Отак став Тарас вчитися малярства в кращих малярів, та й для науки вислав його пан до Петербургу. Ввечері бігав він у міській Літній Сад, де змальовував собі всякі статуї, ковані з мarmуру, чи каменю, що стояли в тому Саді. При такій роботі

й найшов його раз українець, маляр Сошенко. Дізнавшись про життя Тараса і про його недолю, зацікавився ним щиро та й познайомив з багатьома визначними українцями.

От вони по довгих заходах викупили Тараса за великі гроші з кріпацтва. Мов на ново на світ народився тоді Тарас. В 24 році життя став вільною людиною, міг вписатися до

Академії Мистецтв, де вчили малярства великі вчителі. Тоді й став він удень і поночах читати та й самий став писати прекрасні лісні-вірші, в яких описував своє життя, все горе й недолю українського народу, його велике та славне минуле і закликів до праці й боротьби за волю. Ці вірші й появилися окремою книжкою в 1840 р., цебто сто років тому під назвою „Кобзар”. Хто лиш цю книжку прочитав, то немов новий світ відкривався перед ним. Старі люди, селяни, а то й пани, що відцуралися рідного українського народу і слова — плакали, коли читали „Кобзаря”, така в цій книжці сила й краса, чар і мудрість, і така в ній велика та свята любов до України.

І пішла по всій Україні слава про недавнього кріпака-пастушка, по всій Україні понеслося живе й чудодійне Тарасове слово, слово про те, „хто ми, чії діти, ким, за що закуті” Слово віри, що:

Шевченко в молодому віці.

„Встане Україна,
Світ правди засвітить,
І помоляться на волі
Невольничі діти.”

Та не довго довелося нашому Великому Тарасові заживати золоті свободи та писати вільно свої твори. За те, що належав до тайного товариства, яке ціллю своєю мало визволення України, і за те, що писав про волю, — цар Микола I. казав арештувати Тараса і заслати довіку в далекі киргизькі степи. Налякався його живого, всемогучого слова правди.

Поет у пізнішому віці.

Сталося це весною 1847 року. І десять довгих років карався Тарас салдатом на засланні без права писати й рисувати, без книжок, серед диких пустарів, між чужими людьми. Щойно по довгих заходах його приятелів, випустили Тараса на волю. Але хоч мав він тоді лиш 44 роки, то був уже зовсім знищеним, знемощилим старцем. І всього ще три роки перемучився наш поет, три роки боровся з важкою недугою, що ще на засланні підкосила його здоров'я.

Надійшов день 10. березня 1861 року. Того дня вранці замкнув на віки свої очі великий син України. Умер у 47-ім році життя, пробувши 24 роки кріпаком, 10 літ у неволі, 3 і пів року під доглядом царської поліції, а тільки 9 років вільною людиною. Умер у Петербурзі, а тіло його перевезено в Україну і поховано на Чернечій Горі біля міста Канева над Дніпром.

І кожного року в місяці березні кожний українець, кожна свідома українська дитина лине серцем над Дніпро, де свята Тарасова могила, там, де спочиває замучений найкращий Син України, Борець за Правду й Волю — Тарас Шевченко.

Богдан Данилович.

Перша весна

Панщину тоді скасували. Село дихнуло повними грудьми.

Від бору несло у яри дивне гудіння вітрів; це теплий вітрець проганяв зиму. А гірські ріки ще ніколи так нагло не бурили своїх крицевих мостів. Наче б гарячий вогонь якась невидима сила підклала під русло рік, з такою легкістю виковували яри свобідний шлях своїм вертким водяним бурунчикам. Кригами заповнювалися прибережні лози й корчі. І жайворонків ще не було.

Нарід не надіявся такого раннього соненька.

— Як же це так? Чому сьогодні гайдук не жене на панщину, як щодня?

— Що сталося? Невже ж здійснювався проречений та збійницькою кров'ю скупаний, святий, величній, цей наш день свободи? Великих своїх, безпанських весняних робіт?

Важна подія. — Панщини не буде. Кожного дня працюватимеш на своїй землі...

— Ні, це не сон. Це правдива дійсність. Панщини вже нема! — Чуєте, люди?

— Хіба з берега скочити в яр з утіхи, або в ліс піти й кричати, щоб усі звірі чули: — Свобода! Без панщини! Від сходу сонця до темної ночі не буде тебе гайдучький нагай напастувати! Чуєте?! Гей, ви свобідні! І ми!

Сльозами рясними вмивалося село. Із щирої, сердечної полегші.

— Підеш днешь, дитинко, в зарубки зілля нашіпляеш, Матінці Святій гору зілля принесемо. В дарі, що дала силу дожити великої радості. З новою весною... За вільну пісню бескидських гір. Ой до суду віку дякуватимемо за таку опіку. А в церкві всі престоли восковими свічками понаставляємо, щоб угору несли дяку за надземське щастя. І за душі тих, що під гайдуцькими побоями землянку матір відходжали. Бо їх кровця змила Христові рани та на дужому Бескиді сонце за-світила...

Так у день Христового Воскресення. Що Його люди сер-цем чистим у Господа рікрічно благають.

Не зачиналися ні на мить двері. Завжди нові гості. І знов інші. Так з Христовими словами ділитися приходили. Аж з других сіл, усі, що разом на панщині свій вік коротали. Обмі-нювалися новим, досі нечуваним словом: Христос Воскрес!

І храми Господні заповнювалися своїм людом. Від порога аж до тетраподу образ цілувати навколішках ішов нарід і малі діти з ним. Дехто й стежку від камінного окапу до самої цер-кви колінами замітав... Такий, що найдовше в його спину відався панщизняний нагай і пригоєні мозолі знову розривав аж до червоної крові...

— Чому, мамо, тепер такі люди добрі? — питали малі діти своїх матерей. — І колінцями до Боженька ходять? Чому?

— Боженько з неба зійшов і в душечках людських усадовився...

— То Він такий добрий?

— Бо за всіх казав Себе до хреста прибити. Смоть, о, гев, на іконостасі, між золотокрайкою! На правій стороні Бога Вітця. А тут Його Мати плаче, що Сина Їй жиди замучили... Як нашого діда... Тямиш? Шо тобі ягідок більше не принесли... І на колінця тебе не взяли. Бо в граничках їх конання найшло. Так їм душу відбили на перекопаннях. — Чому їх нині між нами нема?... Зложи, доню, рученьки до Бозя й за діда й за всіх... А з церквіці підемо на гірку дідові базі пасти й пацерик біля них змовити. Бо за діда Бозьо соненьком ясніє...

— А я, мамо, кой виросну, Бозьови рушничок вишию...

Так нарід молився з подякою за свободу.

А земля одна все запам'ятала й твердими словами запи-сала: — Не вживай імени Бога твого надаремно й працею овочі добувай! — Щоб ані загінчика ти не виронив з батьків-ського вінка... А будеш володарем своїх гір.

Юліян Тарнович.

Перший Великдень на волі

Великдень! Боже мій великий!
Ще як світ світом, не було
Для нас Великодня такого!
Від досвіта шум, гамір, крики:
Мов муравлище все село
Людьми кишить. Всі до одного
До церкви пруть.

Як перший раз
„Христос воскрес” заспівали,
То всі, мов діти, заридали,
Аж плач той церквою потряс...
Так бачилось, що вік ми ждали,
Аж дотерпілись, достраждали,
Що Він воскрес — посеред нас.
І якось так зробилось нам
У душах легко, ясно, тихо,
Що, бачилось, готов був всякий
Цілій землі і небесам
Кричать, співать: „Минуло лихо!
Найзліші вороги прощались,
Всі обнімались, цілувались,
А дзвони дзвонять, не стають!
А молодь бігає, мов п'яна,
Кричить щосили в кожний кут:
„Нема вже панщини, ні пана!
Ми вольні, вольні, вольні всі!”
Ба й дітвора, що в старших баче
Ї собі вигукує, неначе
Перепелята по вівсі.

А як скінчилась Божа Хвала,
На цвинтар вийшов весь народ.
І як було нас стільки сот —
Відразу ниць на землю впала
Уся громада й заспівала
Величній той хвалебний гимн:
„Тебе, о, Господи, хвалим!”

Мов грім, зарокотіли зраня
Слова високі, звуки втішні —
Але кінець святої пісні
Покрили голосні ридання!

Дарма б і силуваться, діти,
Щоб розказать хоч щось-не-щось,
Що в той день славний довелось
Мені на власні очі вздріти.

Народ — мов безумів з утіх
Старі скакали, мов хлопята...
Той пару коників своїх
Цілує кожного, мов брата,
Та приговорює, пестить.
А там гуртом сільські дівчата
Всі скиндячки з голов знимають
І бють поклони і складають
Перед іконою... Кричить
Усякий на вітання друга:
„Христос воскрес, а панщину
Чорт взяв!“

А там старий дідуга,
В селі найстарший чоловік,
На давню, ледве помітну
Могилку аж грудьми приник
І обіймає дернину,
Й кричить щосили: „Тату, тату!
Ми вольні! Бідний, ти діждати
Не міг! Аж нам той промінь блис!
Вже моїх внуків пан в палату
Так, як мене, не забере.
Візьміть мене до себе, тату!
Ваш син свобідний вже умре!“

Іван Франко.

Боротьба за національні права

Українці, як кожний культурний нарід, мають багате й давнє письменство. Як тільки перейшло до нас християнство, зараз у нас почали писати книжки. Та тільки писали тоді мовою такою, як ми молимося, або як у церкві правлять Службу Божу та читають евангелію. Ця мова так і зветься староукраїнською. Нею написаний найкращий твір із XII століття: „Слово о полку Ігоревім“. У ньому дуже гарно оповідається про похід українського князя Ігоря на половців.

Тою старою мовою писали в нас довго, до кінця XVI ст. Але згодом до тих старих слів домішували вже й багато народніх, і так склалася середньо-українська мова, що нею писали аж до кінця XVIII., а то й початку XIX ст.

Іван Котляревський —
«батько» нового українського
письменства.

сати перший Маркіян Шашкевич із двома ще іншими товаришами. Є це „Руська Трійця”, що від неї поширилося в Галичині наше національне відродження. 1937 р. пройшло сто років від того часу, як вона появилася.

Маркіян Шашкевич — перший
у Галичині зачав писати
українською народньою мовою.

Юрій Федькович —
буковинський поет.

А за Галичиною пішла Буковина. Дуже гарно народньою мовою писав на Буковині поет Осип Юрій Федькович, що пізніш був першим редактором видань „Просвіти” у Львові.

На Закарпатті писали ще довго мішаною мовою, але по світовій війні народня мова добилася своїх прав.

Чистою народньою мовою, яка пізніш стала всеукраїнською літературною мовою почав писати славний наш письменник Іван Котляревський, що написав між іншими відому оперету п. н. „Наталка Полтавка”. В 1938 р. минуло сто років, як він помер у місті Полтаві.

Івана Котляревського звать батьком нового українського письменства. Від нього починається наше національне відродження. Бо за письменством прокинулося в нас національна свідомість, і наш нарід почав боротися за свої національні права.

За Наддніпрянщиною пішла Галичина. Тут народньою мовою почав пи-

Ярослав

Згадуючи про міста на Посянні треба не забувати й про черговий княжий город Ярослав. Перша історична згадка про нього походить із 1031 р. Під тим роком згадує найстарший український літопис, т. зв. Початковий або Несторів, що Великий Київський Князь Ярослав, володар усіх українських земель, в часі свого протипольського походу заснував кріпость над Сяном і назвав її „своїм містом”: Ярославль. (Ця назва з часом децю упростилася: Ярослав).

Місто Ярослав знаходилося тоді в глибині української території. На захід від нього лежало ще кілька укріплених українських городів, як Ряшів, Переворсько (стара назва, нині Переворськ), Заріч (нині село Заріче). Як далеко сягала ця територія на захід можна догадуватися хочби із Лемківщини, де українці ще до сьогодні доходять майже по Татри, бо там у горах не було на них такого сильного польського натиску, як на долах. Столицею західно-українських земель був тоді Перемишль. Щойно згодом перенесено столицю до Галича.

Давній замок лежав на горі св. Миколи, де сьогодні по-венедиктинські руїни. Тоді цю гору оточував Сян. Щойно 1375 р. князь Володислав Опільський переніс місто на нинішнє місце. Нове місто було дерев'яне, щойно згодом муроване. На місце давньої замкової церкви заложено костел, до якого перенесено українські образи.

Ярослав уславився як нездобута твердиня. Скоро потім по заснуванні тут повстав великий торговельний осередок, бо туди вели два великі торговельні шляхи: з Азії через Київ, Теревовлю і Львів до Кракова, Бресляву й Нірнбергу, і другий з Угорщини до Данцігу (Сяном і Вислою).

До 1340 р. Ярослав належав до української держави. В тому році здобули його поляки. На довгий час Ярослав підупав, але з кінцем XV ст. знову піднісся, як торговельний осередок, щоб дійти до свого розквіту в XVI. і XVII. ст.

Тут відбувалися великі ярмарки. Ярославські ярмарки, що тривали по 4 тижні й довше, стягали купців майже з цілої Європи й із Сходу. Були тут — крім українських купців — німці, поляки, чехи, мадяри, італійці, а зі Сходу вірмени, перси, турки, араби, греки й волохи.

1571 року поселилися тут ОО. Єзуїти, що вели звідси широку протиукраїнську акцію, що ніби мала на меті зєднати українців з Римом, але в дійсності намагалася їх спольщити. Вже 1580 р. за їх намовою воевода Іван Костка, пан Ярослава,

велів перенести одну українську церкву за місто. На тому місці поставив він єзуїтський костел (нинішній парохіяльний). 1595 р. Єзуїти заснували тут вищу школу, колегію, що виховала дуже багато молодих поколінь польської шляхти з цілої Галичини. Вчилися тут теж деякі українці шляхтичі, м. ін. Богдан Хмельницький, пізніший найславніший козацький гетьман, творець української козацької держави.

Українське життя гуртувалося в Ярославі, з причини заборони оснувати інші товариства — при церковних братствах. Після перенесення головної церкви на передмістя, до великого значіння дійшло братство при церкві св. Спаса. Воно удержувало шпиталь і школу, що існувала до початку XIX ст., а 1675 р. добилось дозволу у тодішнього власника міста Станислава Конєцпольського побудувати муровану церкву, що станула при Замковій вулиці.

1717. р. вибудовано нову велику церкву Преображення Господнього, де передше стояв замок українських князів Острозьких. Докінчив і вивінував цю церкву багатий український купець і посадник міста Ілля Волинський із своєю дружиною Пелагією. Ця церква була соборна (колегіята), зн. мала 6 крилошан. Вони вивінували теж шпиталь і школу при цій церкві. Ця церква стоїть до нині, перебудована у 1911—1912 р.

Третьою такою українською церквою, що удержувала українську школу і шпиталь, була церква Успення, що стоїть до сьогодні.

Подібно як українці, численні тут давніше німецькі купці гуртувалися при своєму костелі.

Після прилучення Галичини до Австрії Ярослав мав стати столицею Галичини, коли ж одначе столицею став Львів, це місто підупало й обмежилось до ролі повітового осередка, з осідком повітових установ і середніх шкіл.

Сянік

Сянік це старовинний город, сама назва про це говорить. За княжих часів був там уже замок та чимало церков: найстарша св. Великомученика Дмитрія, що стояла на замковій площі. Найдавніша писана згадка про Сянік доховалася з 1150. р. Тоді він був уже знатним княжим городом, а під його мурами велися часто бої з мадярами. Та як Перемишль, а також Ярослав, були заборолом від заходу, так Сянік був тим оборонним городом від полудня, зокрема проти мадярів. Чимало

історичних подій відбувалось під його мурами й за мурами. Між іншим саме в Сяноці прийшло до тієї зустрічі між вдовою по князю Романі Мстиславичу з малярським королем Гейзою, що опікувався малолітніми синами, Данилом і Васильком.

Сянік був теж деякий час місцем, де жив останній галицький володар князь Юрій II. Тройденевич. Він полюбив Сянік і піклувався ним. Саме Юрій II. спровадив до Сянока всяких чужинецьких майстрів, купців та поселенців, що причинились до розбудови цього міста. Оснував багато нових осель і побудував у них церкви.

Музей Лемківщини в Сяноці

Сянік, як місто, а навіть Сяніччина були до часу світової війни під національним оглядом занедбані та щойно згодом прийшло там краще освідомлення. Зокрема в повоєнному часі проявився там живий український рух, у всіх ділянках життя: основано чимало товариств, кооператив, а навіть свій власний музей для збирання цінних памяток старовини на Лемківщині.

Д. Ярославський.

Холмський Собор

Український катедральний Холмський Собор був і є найбільшою та найціннішою святинею українського народу Холмщини й Підляшшя.

Цей Собор побудований в 13 років після охрищення киян і оголошення християнства панівною вірою в Україні.

Ці землі в ту добу називалися „Червенськими городами”. Тут були вже християни в такій кількості, що вони мали свого єпископа, який титулувався єпископом „червенським” і замешкував в столичному місті Червені, а місто Червень відносилося до найпрарастіших городів нашої землі.

В добу князювання нащадків князя Володимира ляхи-поляки на чолі з своїм королем Болеславом Хоробрим напали знову на холмські землі та сплюндрували їх.

Підчас такого нападу Холм був зруйнований дощенту. Згорів і Собор, який називався Пречистинський.

В 1235 році галицький князь Данило Романович відбудував Холм, куди переніс свою столицю з Галича, і побудував Собор Пречистої та переніс єпископську катедру з Угровеська до Холму.

В 1255 році була в Холмі велика пожежа. Описуючи, як король Данило відбудовував Холм після цієї пожежі, літописець згадує про відбудову церкви Богородиці та прикрашення її „пречудними іконами“.

Холмський собор.

Між цими іконами знаходилася Холмська Божа Мати, найбільша святість українського населення Холмщини й Підляшшя.

По світовій війні (1914—1918 р.) поляки використали свої політичні успіхи для того, щоб відібрати від українців Холмський Собор і обернути його в польський римо-католицький костел, усупереч сімсотлітній традиції.

Польська руйницька влада зруйнувала в Соборі іконостас, знищила мистецькі малювання, переробила верхні частини бань, знявши з них восьмираменні хрести та на їх місці поставила латинські хрести.

Однак з приходом німців та розгромом Польщі у вересні 1939 р. направлено цю велику кривду українського народу.

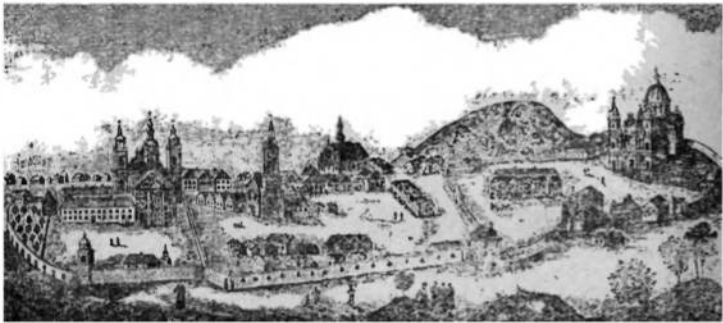
Холмський Собор перейшов у дні 19. травня 1940 року знову в українські руки.

Холм

Місто Холм лежить над річкою Угеркою, притокою Буга. На північний схід від міста простягається одноманітна рівнина, на південний захід місцевість більш різноманітна і холмиста.

Початки міста Холму ховаються в глибині віків. Передісторичні знахідки свідчать, що тут була давня словянська оселя. Також стародавні чужинецькі хроніки говорять, що в IV—V ст. тут було місто — столиця обширного краю. Як подають наші найстарші літописи, Володимир Великий, поширюючи своє володіння й християнську віру, заложив тут першу церкву та й оснував єпископство.

Іпатський літопис пише під роком 981 таке: „Йде Володимир к Ляхом й зая гради их, Перемишль, Червень й йни города, иже суть й до сего дня (с. т. 1132 р.) по Русью”. Чер-

Город Холм у XVII. столітті (гравюра).

вен — тепер село Чермно, томашівського повіту, недалеко від Холму, — колись головне місто „Червоної Русі”, що до її складу входили: Галич, Перемишль, Белз, Холм та й інші міста. В XI стол. в Холмі був уже свій єпископ, як про це свідчить Ніконовський літопис під роком 1072, де оповідається про участь холмського єпископа вана на урочистому перенесенні мощів Бориса і Гліба у Вишгороді. Польський історик XV стол. Длугош пише, що в 1074 р. володів Холмом кн. Григорій. У початку XII ст. Холмщина була вже густо заселена українцями з багатьма городами, як це свідчать наші літописи під 1204 та іншими роками.

Найбільший розвиток Холму припадає на XII стол., на часи кн. Данила Галицького, коли Холм став прекрасною

столицею галицько-волинської чи то галицько-холмської держави. Була це держава велика і славна, що простягалася від берегів Висли до Києва і від карпатських гір до землі ятвягів (литовське плем'я над рікою Нарвою і Бобром), мала багато міст-городів (укріплення). А як називалася ця холмська земля, найкращу відповідь дає нам Іпатський літопис під роком 1213, де читаємо дослівно таке: „Данилу же, возвратившуся к домови, ѿ ѿха с братом ѿ прия Берестий, ѿ Угровеск, ѿ Верещин, Столпе, Комов ѿ всю Украину”.

Князь Данило властиво тільки розбудував і поширив давній Холм, а не заснував його наново, як це оповідає легенда записана в Іпатському літописі під роком 1259, подібна до багатьох інших легенд про заснування міст.

Сучасний вид Холму.

Перше укріплення Холму, коли то був побудований „градець мал” і церква Івана Золотоустого відноситься приблизно до 1235 року.

Згодом кн. Данило значно розширив місто, побудувавши інші більші укріплення й церкву св. Тройці.

Укріплення Холму були такі знамениті, що підчас страшної навали татар 1240 року, Холм належав до тих небагатьох українських міст, які щасливо оборонилися і не піддалися татарам.

Факт оборони міста перед татарами ще більше підніс значіння Холму. Сюди почали сходитися різні ремісники,

мистці, майстри — сидельники, лучники і майстри обробу металів — заліза, міді і срібла.

Отак заселювання Холму чужинцями відбувалося ще перед 700 роками, коли то „приходаї, иноязичники, ляхи йдяху во день й уночи”...

До цього часу відноситься також заснування кн. Данилом величавої і красної церкви св. Івана в Холмі, про яку літопис подає докладні відомості.

Після пожежі Холму 1259 р. кн. Данило знову відбудував місто, зміцнив укріплення, побудував нові церкви і між ними побудував (чи радше відбудував) катедральну церкву Богородиці.

Коли в 1261 році на західно-українських землях знову з'явилися татари під проводом грізного Бурундая, то кн. Данило мусів сам „розметати” укріплення Львова, Кремянця, Луцька й Володимира. І знову лише один Холм залишився недоторканий завдяки хитрощам кн. Василька — Данилового брата.

Після смерти кн. Данила в 1264 році, його землями володіли його сини, а останній з роду кн. Данила був Юрій Данилович (правнук Данила Романовича), що був холмсько-белзьким князем аж до 1387 року. Та були це часи неспокійні і криваві. В 1349 р. прийшов під Холм польський король Казимир ІІ. і, не дивлячись на вперту оборону Холму українцями, здобув місто. Але вже в наступному році українці з литовцями не тільки виперли поляків із Холму, але відібрали від них також Володимир, Берестя та й інші міста. Від року 1354 в Холмі далі княжив Юрій Данилович під зверхністю вел. князя литовського Любарта, а з 1366 р. під зверхністю Казимира. Загалом друга половина XIV ст. була під знаком боротьби за Холм поміж галицько-волинськими князями, Польщею й Литвою. Все таки ще до кінця XV ст. холмсько-белзькі землі зберігали деяку незалежність. Лише після того, як в 1481 р. під натиском поляків мусів покинути Холм останній український князь Теодор, — холмсько-белзькі землі були приєднані до Польщі, як „Руське воевідство”.

В другій половині XV ст. Холм зазнав ще кілька знищень. І так в 1473 р. сильно погорів, а в 1499 р. спустошили його татари. Пожежа 1473 р. так знищила місто, що воно вже ніколи потім не могло піднятися до рівня великого міста короля Данила.

Сильний національний рух прокинувся в Холмі і в цілій Холмщині підчас переможних війн гетьмана Богдана Хмель-

ницького. Коли гетьман розбив поляків під Пилявцями дня 23. вересня 1648 р. і побідно вступив до холмської землі, повстанський рух огорнув цілий край. До повстанців приєдналися також холмські міщани і так у скорому часі в повстанських руках опинилися всі холмські міста.

У зборівському трактаті 1649 року гетьман памятав про Холм та здобув для Холмщини великі полегші: холмську церковну епархію прилучено до київської митрополії та забезпечено Холмщині свобідний розвиток українського шкільництва в тих містах, де ті школи була давніш. Підчас війни з Польщею в 1654 р. полковник Данило Виговський знову обсадив усю полудневу Холмщину, а в Люблині навіть настановив новий магістрат.

Друга половина XVII ст. і ціле XV. II ст. були під знаком польонізації. Уряди обсаджувано виключно поляками, великі простори землі переходили до польських рук. Але в господарському житті захоплювали всі становища головно жиди так, що зріст міста йшов на їх користь.

З кінцем XVIII ст. коли захиталися непевні основи польського королівства, Холм зазнав кілька основних змін у своїй державній приналежності. В 1764 році місто обсадили російські війська. При першому поділі Польщі Холмщина відійшла до Австрії. В 1773 р. Холм знову приділили до Польщі, але вже в наступному році місто зайняли російські війська. При заснованні т. зв. Варшавського герцогства (1807 р.) Холмщина відійшла до цього штучного твору, але вже в 1812 р. „приєднана” до Росії. Після віденського трактату 1815 р. Холм і ціла Холмщина припала Росії та залишилися під московською владою рівно сто років. За цей час Холм був спочатку повітовим містом Люблинської губернії, а з 1912 р. губерніяльним містом холмської губернії.

Зріст міста наступає головно в другій половині XIX ст. Коли в 1827 році було всього 2.216 мешканців, а в 1860 р. — 3.607 (з того 2.481 жидів!), то вже в 1880 р. дійшло до 7.152 осіб, в 1897 р. — 19.236. Зате в повіті в 1878 р. було 81.869 осіб, з того 32.903 православних (українців), 31.377 католиків (частинно також українців), 9.214 протестантів (теж частинно українців) і 8.731 жидів. У найновіші часи приріст населення знову був невеликий і за офіційною польською статистикою 1921 року було в Холмі всього 23.219 мешканців.

Щодо промислу й торгівлі, то Холм XIX і XX ст. як місто провінціяльне, на другорядній залізничній лінії, ніколи не могло піднятися на вищий рівень. Крім того чужа влада не

виявляла більшого зацікавлення до економічного піднесення Холму. Тому в місті були лише невеликі підприємства — млини, тартаки, броварі, цегольня, фабрика хліборобських машин, виріб млинських каменів і виріб цикорії. З підземних багатств відомі під Холмом поклади крейди.

Часи українського відродження розпочинаються на холмських землях так само як і в цілій Україні, після революції 1905 р. У Холмі виходить часопис „Братська Бесіда”, а в „Завѣты родной старины” з'являються перші українські вірші холмщаків. Дуже поширювалося також збирання українських народніх пісень, побуту і звичаїв. У школах плекалися народні холмські пісні, в чому вели перед Духовна й Учительська Семинарія. Існував також театральний аматорський гурток. В культурно-освітній праці особливе значення мали „Просвіти”, що повстали на Холмщині зараз же по революції 1905 р.

В рік по оголошенні війни 1914 р., російські війська вже покинули Холмщину. Під самим містом відбувалися німецько-російські бої в днях 1—3 серпня 1915 р. і відтоді Холм залишився під німецькою владою аж 1918 року. Тоді заходом Союзу Визволення України відкрито на Холмщині кільканадцять українських шкіл, а в м. Білій виходив часопис „Українське Слово”.

По революції 1917 року холмщакі приступили до організаційної праці з неменшим завзяттям, як інші свідомі українці. Прилучення Холмщини до України проголошено постановою Центральної Ради дня 12. листопада 1917 р. Також по берестейському мирі (9. лютря 1918 р.) Холмщину приділили до України. Відтоді найбільше поширюється в Холмі українська культурна й політична праця. Осередком культурно-освітньої діяльності була „Рідна Хата”, що мала на Холмщині й Підляшші коло 300 філій та існувала аж до 1930 р. „Рідна Хата” мала таке саме завдання як „Просвіта” на Волині й Галичині.

З хвилиною прилучення Холмщини до Польщі в 1919 р. український національний рух набрав тут уже таких міцних підстав і так тісно був зв'язаний з цілим населенням, що польська адміністрація довший час не могла опанувати ситуації. В роках 1920—1923 у Холмі виходив часопис „Наше Життя” — краєвий тижневик присвячений політичним, культурним і суспільно-економічним справам. Виходили також інші видання, як „Холмський Народній Календар”, „Холмські народні колядки” та ін. Та польська влада скоро стала вся-

кими способами переслідувати кожний прояв української організаційної праці. Нагинка на все українське особливо посилилася починаючи з 1930 року, коли почали закривати всі „Просвіти”, і „Рідну Хату”, також школи, освітні гуртки, кооперативні крамниці і т. д. Рівночасно настала дика конфіскація й замикання, а то й висаджування в повітря і палення православних церков. Загибло багато безмірно цінних архітектурних пам'яток, мистецьких мальованих і різьблених виробів релігійного культу.

З вибухом війни 1939 року не було вже на Холмщині ані одної офіційно дозволеної української культурно-освітньої чи господарської організації. Все було позамикане й заборошене.

Та розгром Польщі німецькою армією приніс визволення Холмщині. Холм і Холмщина зажили знову вільним життям.

В. Січинський.

Українські звичаї та українська культура

Дуже гарні українські звичаї, до того вони дуже культурні, бо український наряд узагалі зроду культурний та розумний. Українські хати по селах чисті, білі, — український одяг скрізь, де живе український народ, незвичайно гарний і різноманітний.

Українці зберегли дуже багацько обрядів, головню по селах. Обряди ті вказують на дуже давню старину, бо й український наряд — давній наряд. Досить згадати чудове українське весілля на селі. Всі ці весільні звичаї, то відгук дуже давніх часів, коли в нас були ще свої князі.

*

Українці здавендавна дуже співучі. Українські народні пісні належать до найкращих пісень у світі. Тільки хіба ще італійці дорівнюють у піснях українцям. Українськими народними піснями все захоплювалися та захоплюються чужинці.

Українське народне мистецтво теж одне з найкращих у світі. Українські вишивки, різьби на дереві, писанки й інші твори народнього мистецтва подивляє цілий світ.

Церква св. Юра в Дрогобичі — найстарша
деревяна церква в Дрогобичі.

Так само славляться на світ своєю красою українські дерев'яні церкви. Всі вони високі, гарні, з багатьома дашками та верхівками.

Українці мають славних поетів, письменників, малярів, музик та вчених. Тарас Шевченко й Іван Франко та Леся Українка стоять нарівні з найбільшими поетами в світі.

Українці в поведінці ввічливі й чемні. Здібні й цікаві до науки. Погідні й жартівливі. Побожні й справедливі. Дуже свободолюбні. Українці різняться від інших народів навіть будовою тіла. Вони між слов'янами найвищі ростом, мають найширші груди, переважно круглу голову, мають, здебільша, чорне волосся й карі очі. Кремезні, кріпкі й витривалі на всякі труди.

Гарний і талановитий український наріл. Гарні його звичаї й обряди, гарна його мова. Тож шануймо й любім свою рідну мову, свої звичаї і все своє рідне.

Лемківська дерев'яна церква.

Позбуваймося своїх хиб. Горнімся до освіти. Тоді й доля наша буде гарна й добра, краща, ніж тепер!

З М І С Т :

	стор.
Наша Батьківщина	3
Хто такі слов'яни	4
Наші предки слов'яни	4
Ми — українці	6
Українська мова	6
Чим живилися давно в Україні	9
Початки держави	10
Благословення св. Андрія	11
Кирило Кожемяка	12
Смерть князя Олега	15
Хрищення княгині Ольги	16
Князь — лицар Святослав	16
Святослав	18
Володимир Великий	19
Хрищення України	20
Слава тобі Володимире	23
Ярослав Мудрий	23
Двір князя Ярослава	24
Київ за князя Ярослава Мудрого	25
Могутній володар	26
Оснування Печерської Лаври	28
Половці	30
Володимир Мономах	30
Похід на половців	31
Слово о полку Ігоревім	32
Втеча Ігоря	33
Ігор в Україні	34
Українська держава за княжих часів	36
Галицько-волинська княжа держава	37
Ярослав Осьмомисл	40
Похвала Ярославові Осьмомислові	40
Столиця Осьмомисла — Галич	41
Ярослав Осьмомисл (вірш)	41
Роман Великий	42
Князь Роман на ловах	44
Соколині гнізда	45
Король Данило	46
Оснування Холму	49

	стор.
Під Ярославом	51
Походи в польські землі	52
Українські міщани та братства	53
Ремісники й ремесло	54
Татарське лихоліття	55
Українська держава за козацьких часів	58
Українські школи	59
Петро Конашевич-Сагайдачний	60
Запорізька Січ	62
Боротьба з Польщею	64
Утеча на Січ	65
Українське козацтво	68
Наскок козацької кінноти	70
Козацькі морські походи	73
Гамалія	75
Козацькі з і чаї	81
Козацькі пісні	84
Козацький бенкет	85
Козак вибирається в похід	86
З Дніпра на Дунай	87
На степах	88
Вибір гетьмана	90
Козацька слава	91
Маруся Богуславка	92
Перед Хмельниччиною	94
Повстання Хмельницького	94
Під Корсунем	98
Славні побратими	99
Від Хмельницького до Дорошенка	102
Гетьман Іван Мазепа	103
По упадку козащини	104
Гайдамаки	105
Гайдамаки гуляють	107
Панщинні часи	109
Панщина	110
На панщині	110
Тарас Шевченко — творець нової доби	111
Герша весел	115
Перший Великдень на волі	117
Боротьба за національні права	118
Ярослав	120
Сянік	121
Холмський Собор	122
Холм	124
Українські звичаї та українська культура	129

